

М. БРАДОВИЧ.

# ЧУЖИНОЮ

— ПОВІСТЬ —



ВИДАВНИЦТВО — «ПРОМІНЬ» — БС. АЙРЕС.

1947

М. БРАДОВИЧ

# ЧУЖИНОЮ

ПОВІСТЬ

(Відбитка з «Нашого Клича»)



**diasporiana.org.ua**

ВИДАВНИЦТВО — «ПРОМІНЬ» — БУЕНОС АЙРЕС

1 9 4 7

— Права застережені. —

## ПРОЛОГ

Над степом благословлялося на ранок. Сонце було ще під обрієм. Була година між темрявою і ясністю. З землі піднімався велетенський дим, що піднісся, здавалося, безмірний тягар. І почув він в собі голос віків, що промовив до нього: Мандруєш світом, бо світ є нам пеклом, мішаєш власну муку до муки всіх інших, покутуєш злочин проти власної крові і рідного ества, доки не зникнуть старі злочини між геройськими чинами. Не словом, а чином покутується злочин і дістається клятою спадщиною від батька до сина, доки не буде спокутуваний аж до найглибшого коріння національного ества.

Переповнилась чаша нашої кривди і кровю спливає завдане нам лихо. Нічого людського не лишилось в естві наших ворогів і не підлягають вони, ані людському, ані божеському закону. — Нація дала нам книгу ненависти до ворогів наших, що має бути провідною зорею між руїнами батьківщини. І чи можна любити свого брата без ненависти до його ворогів? Чи не кличуть злі пастирі ворожого табору Божу допомогу кривавим злочинам наших ворогів на нашій землі? І чи не є нинависть до напастників відворотним боком любови до Нації? Чи не є зрадою їй прийняти щось з рук ворогів, щось з їх духу, мови чи майна?

Лише кров ворогів змиває ганьбу принесеного ними рабства. Лише меч розтинає кайдани. А ненависть поневоленних є найгострійшою зброєю в їх боротьбі проти гнобителів. Невільниками лишаються лише ті, в яких з любови до їх вмерлих не виростає безмежний гнів проти убійників. Лише гнів

може висушити джерело сліз, що розідають твердість духу, лише гнів випалює рани завдані безповоротними втратами.

Ненавість палить покору і робить кволих героями. Гнів є буревієм, що несе й ширить відвагу, і гонить перед собою страх терпіння й смерті. З гніву родиться зимне й тверде як криця рішення боротися до останнього віддиху, перемогти чи вбити багатьох раніше ніж впасти. З ненависти прабатьків наших до відвічного ворога родились ми і мусимо передати смолоскип її тим, що приходять нас заступати, щоб палала вона, поки не спалить неволі. Ненавість мусить боронити дітей Нації від кожної спільности з ворогами. Камінь повинні вони бачити в кавалку хліба простягнутім ворогом, отруту в напої і підступну брехню в кожному його слові. Не слугами ворога, а местниками мають вони бути за волю батьків і свою власну.

Силу гнобителів творить покора поневолених. Хто носить покірно кайдани, кує їх і для братів та дітей своїх. Визволяючи дух визволяє ненавість і тіло. Не покора еднає невольників, яких вяже лише примха їх володаря до купи, а їх ненавість до нього, яка провадить до боротьби і чинів визволення. Про братерство народів говорить ворог, щоб приспати ненавість поневолених і знесилити їх.

Лише ненавість гострить зір поневолених і дає їм змогу бачити всі хитрощі гнобителів, лише вона ушляхотнює поневоленого і рятує його від небезпеки зробитися рабом. Лише ненавість творить мур між гнобителями й поневоленими і боронить їх від віри, думки й мови напасників.

Не вимолити належне право наказує Нація, а вирвати у напасників і гнобителів, бо права без сили нема, і ніколи права примха гнобителя не заступить. Лише борець може знайти спільників, але невольник ніколи, бо піднесена зброя підносить і притягає, а кайдани лише відштовхують. Світ знає невольників лише як власність їх пана, він не цікавиться ніякими їх прикметами, коли вони не є в стані здобути їм волю. Та й хто буде прихильним до невольників ризику-

ючи збудити ворожість їх пана міцнішого ніж вони.

Не до рабів, а до поневолених дітей своїх промовляє Нація стлумлюючи могутньо підступні голоси ворогів, кличе рвати кайдани не боячись ніяких інших, бо поневолені здібні позбутися старих гнобителів не потребують мати страху перед новими.

Несчислимі кривди записані у відвічній книзі Нації, і кожний перечитаний уступ будить гнів наново й розпалює ненависть, що підноситься все вищим полум'ям, аж поки не спалить неволі і випише в книзі бугтя навіки велике слово, визволення...

Замовк голос в серці і він помандрував до сонця, що підносилося над обрієм.

Марко сидів на терасі каварні “Мармара” і мислив. Він не любив будити цікавості до себе без потреби, але коли хтось все ж поцікавився б гостем з широким чолом, на яким затоки над посивілими скранями і зморшками поміж бровами зраджували не наймолодший вік і нелегкий шлях життя, то міг би думати, що він заглибився в один з часописів яких купа лежала біля нього. Але Марко не читав і не поспішав запалити загаслу цигарку. Він не бачив сьогодні й виблисків води під легким подувом вечірнього вітру на пасмі води, що заслуговувала в цю годину більш ніж колись назвисько Золотого Рогу, ані силветок кипарисів на ясності води і неба, ані мальовничого видовища тисячів будинків на схилках горбів з спичастими мінаретами числених мечетей полишених минулими віками поміж темними верхами дерев. В його уяві не повставали сьогодні привиди нечислимих перських орд, що сунулись на Елладу, загрожували стлумити вогнище тодішньої європейської культури, але розбились о твердині грецького духу, втратили розгін своїх інертних мас, спинились і відкотились назад. Не відживали в його уяві ані лави гоплітів Александра Македонського, що переходили Геллеспонт у відворотнім напрямі, щоб нести грецьку культуру аж до Індій і Єгипту, ані христоносці, що йшли визволяти гробовець Христа і зруйнували ґрунтовно Бизантію, ані османів, що утворили причілок Азії на Балкані, на якій плили тепер каламутні хвилі большевизму, але могли также мало домішатися до ідеології визнавців Магомета, як вода до оливи.

Як бувало це не часто, полишив Марко вільний лет сво-  
їй думці. Тоді повстали в нім образи минулого, позамину-  
лого й майбутнього, які він може викликав несвідомо, але  
тягом яких не кермував. Тоді стирались межі поміж тим,  
що відбулось колись в нім і навколо нього, і тим, що нале-  
жало до минулих поколінь і далеких сучасників.

Він стерігся досліджувати, звідки походило в нім те,  
що до нього особисто не належало, чи несла це до його уя-  
ви кров його предків, чи безсмертний дух його народу, жи-  
вою частиною якого він був, бо відчував, що сила його по-  
лягала в цілості його ества. Чув часом на собі безмірний тя-  
гар національної вини, яку треба було спокутувати, гордість  
сили, що давала його витримувати, примус призначення, що  
був одночасно й найвищим напруженням власного сумління.  
Відчував марність деяких сучасних подій і неминаючу вар-  
тість деяких давно минулих, передивляючись сторінки істо-  
рії мав часом вражіння ніби від власних споминів і пережи-  
вав неминучість того, що має статися, як сучасність. Коли  
дивився вперше на мури Кремля, мав дивне враження, що  
вказує на них шаблею доючи розкази, чує гуркіт гармат і  
захоплені оклики — слово — на вид гетьмана Конашевича -  
Сагайдачного. Царгород видався йому ніби не таким, яким  
він мав би бути, але таке вражіння могла викликати й заве-  
лика кількість цигарок, до яких домішується часом більше  
опіюму ніж належиться.

Спонука до його сучасного намислення була досить не-  
звичайна. Звичайно він звертав на кельнерок більше уваги,  
ніж того вимагала його обслуга ними, чи їх свентуальна  
агентська чинність. В данім випадку не було це ані одне, ані  
друге. Нова кельнерка, що подала минулого вечера йому ка-  
ву й часописи, видалась йому знайомою, не стільки своїм  
виглядом, як непомітним для звичайного спостерігача еством,  
що так мало пасувало до сумнівного оточення цеї интерна-  
ціональної каварні. Оточення це мусів Марко знати цілком  
добре, але саме воно спонукувало його в значній мірі відві-



дувати каварню “Мармара”, коли він перебував в Царгороді.

Власницею цього пристановища темних політичних, себ-то головню большевицьких елементів, була пані непевного віку захованого під фарбами обличчя й волосся, що іменувала себе дискретно княгинею Дадищевою. Титул цей вона надуживала лише почасти, бо була нешлюбною донькою бундючного російського амбасадора цього імени у Відні і дуже відомої в тім часі опереткової зірки, Міці Кроль. Аристократичне виховання поруч з сумнівним походженням, якого дипломатична гідність батька не дозволяла легалізувати, причинились в значній мірі до того, що Катерина Кроль лишилась старою панною перебуваючи то у Відні, то в штирійськїм маєтку, який їй полишив в спадщину дбайливий батько. З російською дипломатією вона лишилась в кожному разі в остільки тіснім звязку, що цього вистарчало, щоб по вибусі австро - московської війни вона опинилась в дуже мішанім товаристві одного з концентраційних таборів. Але саме тут вона знайшла своє пізне “щастя” в особі сальонікського громадянина Конопулюса. Побут в таборі остільки її розчарував в Австрії, що вона продала свій маєток і поїхала шукати кращої долі спочатку під владою Скоропадського в Києві, а потім під владою Денікіна в Ялті. По втечі з Криму перед большевиками опинилась вона в Царгороді і заснувала разом з Конопулюсом “аристократичну” каварню з “княгинею” на чолі і “графинями” серед кельнерок.

Кельнерка, що вразила Марка своїм еством, московською графинею напевно не була. З її очей дивилась приваблива щирість, якій не перечили стулені щільнійше куточки уст, що свідчили про стриманість певно сформованої вдачі. Але де він бачив ці щирі очі і по дитинному уперто стулені уста, Марко не міг собі пригадати, тому й перегортав нетерпеливо сторінки книги власної памятки. Вік дівчини вказував на те, що дуже давно Марко її стрінуги не міг, тому й переходив роки, що не лежали далеко позаду, хоч і видавались дуже віддаленими. Це були історичні роки по вибусі

світової війни. В споминах пересувались перед Марком тисячі осіб, з яких численні вже не жили. Він мусів згадати віденську збірну станицю з жвавим сотником К. на чолі, що любив жити й у военній хуртовині, komponував перші стрілецькі уніформи намагаючись одночасно витворити й національний дух молодого українського війська. Він пригадав короткий час військових вправ на Угорщині, тяжкі бої на засніжених верхах рідних Карпатів, тріумфальний вступ до визволеного Львова серед бурливої радості населення на його вулицях, дальший похід, нові бої, визволення Волині, ранення й гоєння простріленого рамени в Луцьку...

І раптом він знайшов те, чого шукав на сторінках власної пам'яті. Він згадав хату вчителя Видницького, під старими липами на березі Стрия проти острівка з вежею і мурами старої фортеці, де він приходив до сил опустивши шпиталь. Його було призначено провадити українську школу, одну з багатьох зорганізованих українськими січовими стрільцями на визволених частинах змосковщеної Волині й Поділля. На першій лаві на його викладах української мови й письменства сиділа п'ятнадцятилітня донька вчителя, Христя. Поручник Стодоріг почував себе в хаті старого вдовця, разом з яким жила лише його наймолодша донька, як у рідних. Але побут його тут був досить короткий. Він нетерпеливився в цім тихім захисті, тужив за своєю боевою частиною, що пробивалась десь до серця України, і відїхав на фронт, коли зміг лише рухати знов вільно раненим раменем.

Марко ані забув про малу Христю, ані памятав про неї в бурхливім вирі збройної боротьби, життя й подій. Образ напів-дитини, напів-дівчини з великими темно - синіми очима і постаттю розпочатої різьби, що обіцяє бути твором високої якости, лишився скорше в його підсвідомості. Може вона з'являлась йому в сонних мріях, де воля й розум не кермують чуттям. Може цей ясний соняшний уривок його суворого життя кидав своє проміння в його дальше життя, ніж він самий міг це гадати. Може доля дає нам сама те, чого

ми варті, хоч ми й не жадаємо цього свідомо. Зрештою й вояк є людиною і юнаком, що десь в глибині свого єства прагне часом пестошів більш ніж фахові "герої кохання"...

Від того часу минуло якийсь десяток років, в яких були тим вищі моменти тріумфу й невимовного піднесення, що за них доводилось платити безмірними національними втратами, пеклом болів, трагедією без кінця і краю. Протягом цих років товкся Марко невпинно то по пеклу України, цю поза її землями, як післанець її відвічного призначення, яке носив в собі і бачив перед собою. Вязав собою близьких з далекими і перемагав силою духу обмеженість сил фізичних і матеріальних...

Вернув як з далекої подорожі з минулого до сучасного. Не мав сумніву, що кельнерка з щирими очима була його давньою малою приятелькою. Відсунув попільничку повну недокурків і стіс часописів, але не засвітив електрики під червоною умброю полишившись в напівтемряві весняного вечера. Вагався зрадити, що не був Франсом Новотним, кореспондентом віденської преси на Близнім Сході, але й не міг полишити приятельку її невідповідній долі, відчуваючи, що вона може бути лише його співницею, а в кожному разі належить до тих, кому треба допомогти.

Переконавшись, що близьких сусідів він не має, та що з ясно освітленої каварні його затемненого кута тераси не видно, дав він дискретно знак, що хоче платити. На подяку за значний додаток, сказав як колись — добри-вечір, панно Христю, і зазначивши час і місце нічного побачення вийшов скорше ніж дівчина могла зрадити своє здивовання.

Вона пізнала Марка не очима, а серцем. Колишній юнак в стрілецькій уніформі був справді дуже мало подібним до елегантного пана, що змінив нарочито свій вигляд спіхастю борідкою і непотрібними окулярами. В ній не вгасала ніколи остаточно надія стрінутися вояка, що перейшов разом з нею, хоч і дуже короткий, але вирішальний уступ її життєвого шляху. Тих кілька тижнів, протягом яких вона бачи-

ла, чула й відчувала його в школі, в дома і в товаристві, в човні на Стирі і на проходах в чудових соснових лісах біля Кривець і Рожища, припали на добу, коли вона переходила з діточого до дівочого стану, у великім історичнім моменті пробудження України від вікового приспання та її повстання до нового національно - політичного життя. Формовання її зміслів вязалося тісно з формованням інтелекту, витворенням цілого національного світогляду. В її очах був Марко не лише пророком, носієм гасел нового життя, а й вояком, що був готовим віддати своє життя за їх здійснення. Віра в непереможиість цієї новоповсталогої національної сили перейняла ціле її ество і не дала заломитися і в найтяжчі моменти пекольного життя в Україні під московською владою.

Несподівана зустріч з Марком видалась їй і дивною, і наскрізь природною. Вона була незвичайним випадком, а разом з тим і здійсненням надії, яка її ніколи цілком не опускала, стрінутися десь і колись з Марком. Вона виконувала цього вечора свою службу в каварні як сновида, зважаючи ще менше ніж звичайно на настерливі залицяння деяких з ріжнонаціональних гостей. Вона мало не бігала покрученими вуличками, майже безлюдними в цю пору в цій частині міста і ледви могла дихати від швидкої ходи і радісного хвилювання вступаючи до означеного бульвару; гадала, що прийшла зарано, коли Марко вийшов зпід темної групи дерев на майданок більше освітлений місяцем ніж кількома ліхтарями. Вона простягла до нього руки як потопаюча, і він відчув, як тремтіли вони. І здалось їм на хвилину, що минулі тяжкі роки безмежної трагедії були лише зловісним сном, що вони не на чужині, а в ріднім їй Луцьку, що вони не втратили нічого й мають ще все перед собою. Але ця хвилинка промайнула як блискавка. І коли він не випускаючи її рук запитав, як вона жила і де її батько, вона зайшлася плачем скривдженої дитини й притулилась до його плеча.

Її батько вже не жив, вона втратила його вдруге й востанне. Його доля була така, як і багатьох інших українців,

що хотіли твердо ними лишитися, не зраджуючи батьківщини й самих себе. Він полишив Волинь, щоб взяти участь в працях Центральної Ради. По поразці збройних змагань учителював під прибраним імям на Запоріжжі, але свого українського ества не міг і не хотів ховати. В часі гострих переслідувань українства його було викрито і засуджено на заслання за петлюрівство і звязки з повстанцями. З лісових праць біля Онежської затоки йому пощастило втікти. На втечу з меж советського пекла зважився він лише по довгих намовленнях доньки, яка тремтіла за долю батька, боючись що його знов викриють.

Оповідючи про це вона знов не могла втримати плачу, бо почувала себе в деякій мірі посередньо винною в смерті батька. Вони вибрали трагічний шлях через Дністер, так часто забарвлюваний українською кровю. Вони вже були недалеко від румунського берега, коли на їх човен впало гостре світло советських прожекторів і посипались кулі берегової сторожі. Батько впав в човен поцілений в голову. Вона сама врятувалась лише тим, що скочила у воду і ховаючись за човном намагалась притягти його до берега. На московські стріли відповіла румунська сторожа і одігнала большевиків. Але човен вона тягла даремно, батько був вже мертвий, його поховали недалеко від Тігині.

Життя в румунськiм таборі советських втікачів було тяжким, але вона зважилась тікати з кількома іншими далі лише тому, що заходила небезпека бути виданою до крiвавих рук московської влади. Вона віддала пачкарям золотий хрест та кілька інших дорогих памяток матері, які перепроводили її разом з іншими Дунаєм і з Констанци морем до Царгороду. Вона сподівалась захватитися краще у великiм місті і знайти там працю при допомозі невеличкої української жольоні. До тогож вона мала припоручення батька до сотника Кубовича. Її надії здійснились почасти. Щоб мати можливість існування зробилась вона по довгих даремних пошукуваннях пра-

ці кельнеркою в каварні "Мармара", хоч умовини її були не стільки тяжкі як прикрі з огляду на огидне оточення.

Але тепер вона думала найменше про це, виплакавшись вона почувала тепер себе побіч Марка на лавці під темними деревами по довгих роках, вперше майже щасливою, сучасність відсунулась в підсвідомість і майбутність не викликала неспокою, як в сонній мрії видавалось їй, що вона подорожує з Марком і дивиться безжурно, як місяць виблискує на поверхні моря, стелючи їм золотий шлях.

Але вона зробила зусилля вернутися до дійсности. Марко говорив про тисячі й тисячі українців, що уникли сумного кінця її батька завдяки відповідному організованню втечі та забезпечення втікачів від примусового повороту до рук ГПУ. Говорив про значіння втримання звязків поміж Україною та вільним світом, про піднесення настрою та зміцнення опору українського населення окупаційній владі, про психологічну необхідність можности рятунку хоч-би для малого відсотку замкнених в московській в'язниці народів. Рятунок цей не є втечою від чину, казав він, а можливістю продовжити його в кращих умовинах. Ті, що втікають тепер, вернуться для продовження боротьби, чи принаймні матимуть змогу для цього. Від московської навали втікти неможна, але й спинити її, можна лише знищивши. Ті, що дивляться тепер байдуже на муки українського народу, терпітимуть їх незабаром самі, коли не спроможуться зруйнувати джерел московського хижацтва.

І в міру того, як він говорив, розпливався її власний біль в свідомості загально - національного лиха, зникла душевна етома викликана власним нещастям і зростала жадоба нової боротьби і нової праці. Вона бачила своє сучасне становище в цілком іншій освітленні, її непорадність зникала і її місце займало зрозуміння того отруйного оточення, в яким вона перебувала і проти якого досі боролась уперто, але напівінстинктивно. Її дивувала докладність відомостей Марка про цілу її каварню та злочинне середовище її відвідувачів, поваж-

на частина яких складалась з большевиків та їх "белогвардейських" то спільників, то противників. Він схарактеризував коротко, але дуже яскраво це, подібне до зміячого волосся Медузи, кодло, де не було нічого, чого б не можна було продати і купити за відповідну ціну. Христі зробились тепер зрозумілими уривки розмов поміж деякими московськими відвідувачами каварні, що не могли позбутися їх національного звичаю говорити голоснійше ніж треба, особливо на підпитку.

Марко не уважав працю Христі, ані безпечною, ані відповідною, але вона хотіла залишитись при ній, принаймні поки він залишиться в Царгороді, щоб бути корисною для його чинности. Він попередив її, щоб уникала в каварні всього, що може зрадити їх звязок, та дав загальні вказівки, як має триматися.

Неохоче опустила Христя місце, де стався такий значний зворот в її долі, і поспішно верталась до своєї вузької кімнатки, попрощавшись з Марком, який відпровадив її частину дороги.

OOO — \*\* — oOO

Наступного вечора Марка не було в каварні; тим пильнійше прислухалась і приглядалась Христя до відвідувачів. Стараня її не були даремними і зійшовшись цеї ночі з Марком могла вона оповісти йому деякі цікаві речі. Спiniaючись у вільні моменти на терасі біля широко отвореного вікна каварні могла вона почути уривки досить гострої розмови, а скорше суперечки, поміж двома відвідувачами. Один з них був, як вона могла довідатися від кельнера, секретарем советського Посольства Носієнком, а другий — військовий аташе, Добротний. Оскільки могла Христя зрозуміти, закидав другий першому недбальство та байдужність до політичних справ, а навіть саботаж заходів проти втечі українських селян з ССРСР. Стукаючи п'ястком в стіл сичав Добротний до

свого співрозмовця — “Марія переплила Дарданелі, але дивіться, щоб ви не переплили Босфору”. Лютість Добротного була для Марка більше ніж зрозумілою. “Марією” звався дрантивий румунський пароплав, який віз кілька соток українських селян почасти й з родинами з Констанци до Генуї, звідки деякі мали податися на працю до Франції, а решта відплисти італійським пароплавом до Аргентини. Було також Маркові відомо, що попереджена невідомою особою команда унешкідливила коротко по відпливі укриту глибоко під покладом вибухову машину з годинниковим приладом, яка мала б пробити дно корабля і потопивши його дати румунам науку не експортувати українських втікачів. Чи Носенко причинився справді до того, що “Марію” з її людським вантажом було врятовано, не міг Марко знати, але міг припускати це. Ніякого сумніву не мав він відносно того, що замах урядили агенти ГПУ, та що Добротний брав в нім посередню чи безпосередню участь.

Політична структура советського “Посольства” в Анкарі, відносно в Царгороді не рижнилась в засаді від інших “дипломатичних” установ цього роду. Їх головним завданням було “легалізувати” шпійську й терористично - пропагандивну чинність агентів ГПУ та підпорядкованих їм агентів Комінтерну, яка мала на Балкані особливо сприятливий ґрунт. Агенти ГПУ були про людське око другорядними урядовцями Посольства, але в дійсности ці установи стояли їм цілком до розпорядимости, бо голови “дипломатичних” місій стояли під доглядом агентів ГПУ і звичайно тримтіли перед ними. Головою Посольства в Туреччині був досить визначний советський дипломат, Собольов, в дійсності — Варшауер, який свою дипломатичну кареру завдячував ґрунтовному знанню Балкану, яке він набув подорожуючи там перед світовою війною як представник петербургської фабрики гумових виробів, “Треугольник”. Особливо боятися Добротного він зрештою не потребував, бо не лише був шкільним товаришем Літвінова, а й не мав властиво ніяких політичних переконань



і був завжди готовий продати за добру ціну навіть власного тата й маму, хоч був поза тим взірцевим сином і предметом гордості цілого свого кагалу.

До царгородського посольства потрапив Носенко не випадково, а саме тому, що приставав до нього найменше. Належав він до недобитків тої “української” дипломатії, яка з Юрком Коцюбинським на чолі пішла на політичну службу Москві закордоном, бо вірила в можливість української радянської державности та намагалась її гідно заступити на міжнароднім терені, себ-то в другорядних державах східної Європи, а в дійсности виконувала несвідомо провокаторську роллю серед українців поза межами ССРСР, а головню у Львові, Варшаві, Празі, Відні і т. ін. З українських “Атен” над Молдавою було заслано Носенка на політичну поправу до Царгороду, коли по остаточному відкликанню його опікуна, Коцюбинського до ССРСР, пропагандивну діяльність української дипломатії було повільно ліквідовано.

Але Носенко виявляв себе неіпоправним, і хоч його обовязки в Царгороді деморалізувати українців і доглядати за ними вже йому не належали, він почував себе надто самотним в московському оточенню советських дипломатів і втримував, як він гадав таємно, знайомство з деякими з нечисленних місцевих українців.

Воно обмежувалось властиво родиною сотника Кубовича, — колишнього воєнного аташе Посольства УНР, до якої Носенка притягала непереможно сотниківна, Мелася, молоденька ще дівчина, яку він уважав своїм сумлінням і для якої він стягнув би зорі з неба. Погляду подовгастих, блакитно-зеленавих очей дівчини, які увага й хвилювання поширювали й робили ще більш привабливими, не витримав би й переконаний злочинець, а Носенко ним напевно не був.

Шкоду, яку він завдавав батьківщині як советській “дипломат”, робив він несвідомо, як переважна більшість українців на московській службі, спроваджений на політичні ма-

нівці браком твердого національного світогляду. Але він намагався спокутувати цю шкоду там, де він її вчинив. І дехто з українців міг це навіть припускати, не зважаючи на те, що він намагався поводитися найбільш обережно.

Мелася була його протилежністю в тім відношенні, що її світогляд справді не викликав ніякого сумніву. Її батько, визначний учасник протимосковської війни виховав свою доньку на геройських засадах визвольної боротьби, які вона перебрала майже з побожністю, хоч життя на чужині й не давало їй багато нагод здійснювати їх. Вона полишила Україну дванадцятилітньою дитиною і жила нею більше в обсязі мрій ніж дійсности, яка змінилась там так жахливо й не до пізнання. Відомості з України, які Носенко приносив родині Кубовичів, видавались їй скорше страшною казкою ніж дійсністю.

Справжнє становище її приятеля в советськiм Посольствi вона більше відчувала ніж розуміла з принагідних обережних уваг батька. Вона не могла знати, чому Носенко не полишав своєї посади, але відчувала його приховану муку, яку могла слушно уважати покутою. Носенко не згадував ніколи при ній про свою “урядову” працю, не лише тому, що міг побоюватися наразити без потреби на небезпеку успіх своєї таємничої чинности, а й головню тому, що ціле злочинне середовище «дипломатичної місії» було надто брудне, щоб про нього можна було оповідати дівчині, яку він хотів бачити високо понад брудом життя.

Одного пополудня Носенко відвідав знов родину Кубовичів. Сотника не було, як звичайно, в цю пору дома, він полагоджував кореспонденцію одної експортної фірми в московській і французькій мовах, вдержуючи головню з цього незначного заробітку цілу родину. Пятнадцятилітній Ромко був у французькій школі, і Носенка стрінула сама Мелася, бо її хоровита мати перележувала біль голови в затемненій кімнаті. Вона подякувала з жартовливою повагою за принесені турецькі солодоці, які ділила звичайно головню з Ромком,

особливо коли той виконував пильно при її допомозі шкільні завдання, і згодилась охоче перейти за місто, дихнути морським повітрям.

Ці прогульки пішки й човном, часом аж до Принцевих островів, належали до нечисленних приємностей їх побуту на чужині, в місті, ріжнонаціональний характер якого становив досить вузькі межі для культурного й товариського життя. До того ж їх цікавила більше турецька минувшина Царгороду ніж його часом досить сумнівні новітні придбання інтернаціонального характеру, турецька основа міста, яка з чуттям власної гідності відокремлювалась від “меншостевих” галапасів кожного роду.

Кубовичі мешкали в затишній вулиці біля арабської мечеті. Молоді дослідники краси минувшини переходили часом через Єгипетський базар повз гробовець Абдул Гаміда до садів Тол-Копу-Серай під їх старезними деревами, яким не докучали руки садівничих, сідали поза мечетю Акбачок, до якої так мало пасувала залізниця, гуркіт потягів якої порушував тишу намислення вірних, і говорили чи мріяли, аж поки маяк починав кидати своє мінливе світло на хвилі. Іншим разом переходили вони повз важу Велізара і під кипарисами парку Вланга - Бостані. Їх притягали широкі обрії Мармурового моря. Вони переходили також через Старий міст, ішли покрученими вуличками до західної частини міста, подивлялися мечеть Магмета Завойовника, переходили через Адріанопольські ворота потрійного муру, що протягом віків боронив місто від ріжних завойовників, але не був в стані оборонити від хрестоносців, що немилосердно зруйнували його. Відвідували кладовище з гордими в своїй простоті пам'ятниками воївників і побожних мандрівників до Мека і вертали воротами Мевлеві - Хане через Старий майдан повз монастир дервишів.

І цього разу вона почувала себе приємно переходячи в супроводі юнака то вузькими вуличками поміж мурами, з понад яких виглядали пласкі дахи будинків, місцями з темної

зелені садків, то майданами, де в аркадах мурів жваві греки й армяни вихваляли свої товари чи працювали ремісники. Вона не була малою, але її голова сягала не багато вище плеча її супровідника. Він був показний собою і його силу було приємно почувати в чужім оточенні.

Сонце стояло вже не високо, коли вони посідали на кам'яній лавці, на схилку горба, заслонені від міста мечетю оточеною групою олив, кипарисів і фігових дерев. Вітру не було, але хвилі набігали довгими пасмами на беріг, падали ритмічними ударами і розбігались по нім. Білі гребені відбивались яскраво від темно - блакитного тла дальших хвиль і мішались з зеленою - жовтавою барвою ближчих.

Вони замовкли заворожені цим голосом вічної природи вдивляючись в далечінь. Мовчанку перервав Носенко промовляючи напів до самого себе. Дивне вражіння робить на мене цей нестримний рух хвиль. Коли я був у Ялті, вони бухали так о скелястий беріг Чукурлару, що я не міг часом довго заснути, особливо, коли був спочатку нервовий з непризвичаєння до довгої плавби. Видовище й голос хвиль будять в мені непереможну тугу за далечінню... Може москвини такі тупі й позбавлені кожної творчої фантазії наслідком того, що їх власна земля не сягає властиво ніде до моря, а замерзле море ним не є... А разом з тим ніяке видовище природи не викликає в нас в такій мірі чуття нашої скороминучості як вічність моря й гір. Відрухом на це чуття виникає стремління до самоустійнення власної особи чином, що переступав би вузькі межі визначені їй простором і часом, що мавби в собі щось з тої вічності, якою нас вражає сила природи...

— Тугу за далечінню має мабуть вдовольняти ваша дипломатична діяльність, зауважила Мелася з легкою іронією викликаною може заздрістю людини, що не може міняти до вподоби місця свого осідку, а може й сумною перспективою втратити приятеля.

Носенко відповів їй не помічаючи її іронії. — Москвини й подорожуючи возять в'язницю з собою. До того за далечи-

ною прилучає побут поміж ними тугу за волею... За волею для творчого чину, основою якого може бути лише вільна, хоч і далека, батьківщина. А тим часом мушу потішити себе тим, що дух, який руйнує зло, готує основу для добра. Тут Носенко спинився дійшовши до межі, переступаючи яку мусів би говорити про річі, про які говорити уникав звичайно.

Це дівчина очевидно зрозуміла. Вона щиро бажала, щоб Дмитро мав змогу вирватися з отруйного оточення советського Посольства, а разом з тим думка про його можливий виїзд прихмарила все навколо неї. Вона відчула, що місце яке займав він в її житті, лишилось би пусткою, яку вона не мала б чим заповнити. Небезпека втратити приятеля примусила її застановитися над тим, чим був для неї цей юнак з мрійливими очима, але упертими устами, що свідчили про здібність здійснювати мрії, і мусіла визнати, що він для неї зовсім не байдужий. Несподіване усвідомлення цього глибокого схвилювало її викликавши в ній раптом чуття, які не давалися получить відразу в гармонійну цілість. Вона подивилась новими очима на юнака, що сидів біля неї сперши голову на руку й задивившись на обрій, ніби вона сподівалась відчитати на його обличчі відповідь на питання, які повстали в ній. Відчувши її погляд на собі він випростався і подивився просто в її поширені, як звичайно в моменти хвилювання очі, з такою відданністю, що вона почервоніла на думку, що він може відгадати мішанину її почування, а зокрема своерідний спротив тим новим відносинам, які виникали поміж ними обома, і як їй здавалось загрожували обмежити її дотеперішню психічну волю.

Досі вона любила лише свою родину і мала обовязки лише до неї, але вони були остільки природні й звичайні, що вона їх властиво непомічала. Її внутрішньої волі родина ані трохи не обмежувала, її думки і мрії лишалися досі вільними і кермованими лише нею самою, тепер же вони почали зосереджуватися в новім напрямку. Вона не мала приятельки на чужині і осягала ясність в собі силою власного духу. Їй тра-

пилось вперше, що для цього її самої вже не вистарчало...

Тому вона була замислена й мовчазна і вертаючись до дому була вдячна своєму супровідникові за те, що він лише своєю приязністю помагав їй запровадити новий лад в її душі. Вона поспішала, бо мала допомогти матері зладити вечерю; вони вертались коротшим шляхом вулицями повними людей, що повертали з денної праці.

Сотник, якого Носенко хотів лише привітати відпровадивши Меласю, був у жвавій розмові з Христею. Він мав часто нові вісті й завжди живі думки. Між українцями він був явищем досить незвичайним. Він не мав і сліду тої, на жаль так розповсюдженої хиби, яку означається дуже слушно словом, хуторянство. Туга за далечиною виявилась у нього дуже плідною. Як інженер він займався недовго хронічним регулюванням течії Дніпра, яке московські інженери переважно переводили так щоб повинь руйнувала більшу частину їхньої праці та щоб наступного року можна було починати її наново. Він зголосився до експедиції, яка досліджувала джерела Сир і Аму - Дарї. Гострі контрасти величньої непогамованої природи південно - східнього Туркестану притягали його не менше ніж прикмети його вільнолюбного населення. Він зазнайомився з прастарою культурою тубельних народів, що боронила їх сотки років від московських впливів, та основами старотурецької мови, що стало йому в пригоді в Царгороді. Маючи малярські здібности значно більші ніж їх мігби мати звичайний інженер, зробив він фарбовими олівцями і акварелями значну збірку образків, що давала добру уяву про зовнішнє життя народів Середньої Азії. З представниками їх співпрацював він пізніше протягом доби по світовій війні, коли вони разом з українцями, кавказцями та іншими поневоленими націями царської Росії проголосили свою незалежність. Його намагання знайти в новій Туреччині чинне зацікавлення долею споріднених мусульман Кавказу і Туркестану не мали справді якогось конкретного успіху, але він вірив, що занепад широкої політичної думки володарів Дар-

данелів був лише тимчасовий, та що “приятні” відносини між московською деспотією та якоюсь з її сусідок на довший час неможливі.

Назвисько своє “Всюдисущий”, яке він дістав від своїх земляків і яким підписував свої дописи в західно - українській і українській пресі на чужині, здобув він своїм листуванням з українськими осередками справді в цілм світі, від Буенос Айресу до Шанхаю. Коли він по ліквідації української місії в Царгороді лишився з родиною майже без ніяких засобів до життя, винайшов він такий спосіб листування, а саме посилав він не самі листи, а копії їх як друки, на чім заощаджував три чверті порта. З повільним розвитком українських організацій на чужині одержував він від них невеликі засоби на листування, тим більше, що було воно завжди річевим маючи на меті ту чи іншу чинність.

Темою його розмови з Христею, де він більше говорив, а вона слухала, були вісті з ріжних осередків українців на чужині, на основі яких можна було ствердити ширше закренеу пропагандивно - провокаційну акцію агентів московського уряду спрямовану на те, щоб спонукувати принаймні частину цих українців вернутися до СССР та викликати національну деморалізацію поміж іншими. Про сумну долю тих, що дали себе звабити до повороту міг сотник також дещо оповісти.

Носенко втягнуся також до розмови. Його вагання лишатися на вечерю перемогла Мелася вийшовши з кухні і повідомивши, що мати наварила вареників. До того ж Христя виявила бажання, щоб він відпровадив її до дому. Прислухуючись до розмови вона віддалась цілком солодкій омані яка виникла для неї в оточенні родини Кубовичів, що вона на Україні, злучена з нею не лише духово, а й всіми деталями щоденного життя. А тимчасом Кубович знаходив цілковите зрозуміння у своїх співрозмовців висловлюючи переконання, що вертатись на Україну оправдано лише тоді і для того, хто має тверде рішення й змогу провадити таємну бо-

ротьбу проти московського панування, єднати її з протимосковським рухом поза межами ССРСР. Свої власні думки скріплював він відомими йому настроями й плянами українців під Польщею та зосереджених в різних кінцях світу. Він уникає свідомо означати їх емігрантами, уважаючи таке означення наскрізь хибним, баламутним, а навіть образливим у відношенні до українців, і тому так охоче уживаним московською пресою і большевицькими агентами. На його думку було це слово витворено британськими виселенцями до Америки, куди вони виїздили назавжди, а в політичній ділянці великою французькою революцією, яка означила ним своїх політичних противників. Українці ж, які мусіли шукати рятунку на чужині, були ворогами не свого уряду, а чужонаціонального поневолення, бачили в опущенні батьківщини лише засіб боротьби проти московських гнобителів і не бажали нічого палкіше, як можности повороту в Україну...

Цю розмову перервала вечеря з хвалебними гимнами на пошану знаменитих вареників. Ганна Кубович, Гануся для чоловіка, виглядала молодша свого віку не зважаючи на хитке здоров'я, майже старшою сестрою своєї доньки, якій передала красу справжнього південно - українського типу. Але згирз її очей, що видавались ще більшими наслідком тіней під ними, зраджували часом трагедію пережиту нею, як і нечислимими іншими українськими жінками. Втративши батьків, подільських дідичів, замордованих большевиками в часі аграрних розрухів уряджених ними, і молодшого брата на фронті протимосковської війни, жила вона дітьми й чоловіком прикрашуючи їм, чим можна, життя на чужині. Традиційна гостинність її дому витворювала в нім справжню психічну екстериторіальність, що помагала й дітей виховувати в щиро-національнім дусі, хоч вони й одідичили від батька в повній мірі його заінтересовання чужиною.

По українській вечері прийшла турецька кава, у варенні якої виспеціалізувалась Мелася. Провід у розмові перебрав Носенко викликаючи дотепами сміх навіть Ромка. Він був в



трохи піднесенім настрою чи наслідком чогось нового у його відносинах до Меласі, що далось відчутти в часі прогульки, чи з якоїсь іншої причини. Він був великим прихильником національних турецьких традицій і висловлював переконання, що молодотурецький рух є лише антитезою старого отоманського руху, та що переборення чужих впливів в цім русі допровадить до справжньої національної синтези. Навів кілька прикладів і характеристичних анекдотів про ставлення турків до християнських і жидівських галапасів і покликався на Меласю як свідка своїх спостережень при мандрівках в Царгороді і його околицях.

Знаючи, що господар має вставати рано, гості не засиджувались довго. Прощаючись Мелася стиснула руку Носенка приязнійше ніж звичайно і йому здалось, що висловлена нею надія побачити його знов незабаром значила більше ніж звичайний вияв гостинности.

Христя й Носенко йшли якусь віддаль мовчки, чи заняті ріжними думками, чи не бажаючи провадити якоїсь порожньої розмови. Мовчанку перервала Христя, питаючи супровідника з безпосередністю, яка мала перебороти ніяковість, чи не має він наміру опустити Царгород. Носенка діткнув цей запит майже болюче, бо він зрозумів його як натяк, що порядному українцеві не лицье служити в советськім Посольстві. Тому він відповів досить змтно, що тим часом він не має наміру залишити посаду, на якій може бути українцям кориснішим ніж якийсь москвин.

— Ви не зрозуміли мене, — промовила вона, я ніколи не дозволила б собі питати вас в справі, яка належить виключно до вашого особистого національного сумління, коли б я не мала вистарчальної причини для цього. Мене дуже втішило, що я стрінула вас сьогодні у Кубовичів, бо інакше я мусіла б шукати побачення з вами де-інде. Ви знаєте, що ваші дипломатичні колеги не все бувають дискретними...

— Особливо, коли бувають п'яні як свині, додав Носенко.

— В даннім разі недискретна особа була дуже схвильо-

вана, — зауважила Христя. Ви маєте очевидно успіх у жінок; дівчина, яка так турбувалась про вас, непогана, хоч розмальована як індіанці перед боєм. З її розмови з старшою панєю, я могла зрозуміти, що вона була в розпучі з причини вашого майбутнього виїзду і просила поради їй, як вона могла б його ударемнити...

Носенко стримав прокльон з чемности до дівчини і по хвилині намислення промовив, чуючи тремтіння зворушення: Я вам більше як вдячний за ваше попередження, панно Христю. Розмальована дівчина є писарка на машинці Ганицька, яку переслідує своїми паними освідченнями голова тутешнього відділу ГПУ, Добротний, а її співрозмовниця секретарка посла Соболева. Ганицька не зла дівчина, але її прихильність до мене викликала вже несмачні жарти в Посольстві і розлютила мабуть ще більше Добротного, який і без того лютий на мене. Що мене хочуть в Посольстві позбутися, я знаю, але я не знав, що в цім напрямі вже пороблено такі конкретні заходи...

Носенко замовк замислившись і мимоволі звільнив крок. Тиха вулиця й тепла свіжість ночі надто ріжнилися від того, що сталося перед ним, і він почував майже фізичну відразу до необхідности вертатися наступного ранку до підлого й отруйного оточення советської “амбасади”. Почував себе як людина перед тічкою вовків в степу, але саме це чуття небезпеки струсило ним і викликало звичайну молодечу відвагу. Він-же був недурно нащадком полковника Носенка, що під проводом гетьмана Дорошенка брав участь в боях проти Москви. Та й зрештою не може ж він тікати не маючи в руках навіть якогось формального рішення Комісаріяту лише тому, що якась урядничка уроїла собі небезпеку, якої може й не було безпосередньо.

Христя відчула жіночою інтуїцією сумніви юнака і промовила по короткім намисленні: Ви самі і потребуєте може поради й допомоги. Гадаю, що дістанете їх від мого приятеля,

до якого можете мати необмежене довіря, він знає про вас і хотів зазнайомитися з вами. Я сама маю бачитися з ним, ходіте зо мною.

Вони знайшли Марка в садку малої турецької каварні, в якій в цю лору майже нікого не було. Віз чекав вже Христі і побачивши її в супроводі юнака усміхнувся обом і вийшов разом з ними.

— Я знаю вас і про вас досить, сказав він простягаючи руку Носенкові, знаю й те, що це ви урятували життя кільком соткам українців, які мали пійти на дно з “Марією”, але й ГПУ має мабуть принаймні досить обгрунтоване підозріння відносно цього. Я дуже побоююся, що ваша дипломатична “кара” вже кінчиться. Але треба своєчасно подбати й про те, щоб вона не скінчилась для вас трагічно. Це було б більше ніж шкода. Ви є один, на жаль з дуже небагатьох, що зробили мужньо й гідно, як українець і людина, всі потрібні висновки зі служби Советам. Безпосередньо ваш приклад може бути звичайно корисним лише для дуже небагатьох, бо полишити політичну службу Москві в межах СРСР без порівняння тяжче ніж поза ними. Я сподіваюсь, що ви не маєте наміру вертатися виправдуватися до Москви спускаючись на оборону якихсь впливових прихильників в большевицькій верхівці, хоч властиво ніяких незаперечних доказів вашої “зради державі, оскільки я можу посуджувати, нема. Попередження капітану “Марії” було написано машинкою, до того ж він справді порядна людина, напів - українець з Чернівців, і за рятунок від певного загину невдячністю не заплатить.

— Коцюбинський мав кращих оборонців ніж я їх міг би мати, відповів Носенко, і мав до кінця своєї дипломатичної служби ілюзії відносно можности якогось нормалізовання українсько - московських відносин, яких я остаточно позбувся. Не маю я й ілюзій відносно можности продовжувати мою дипломатичну службу вже тому, що повертати до Москви наміру не маю, але мушу переконатися, що мене справді хочуть позбутися безпосередньо в той чи інший спосіб.

— Як, хочете, мій друже, сказав Марко, але стережіться, ви ж знаєте звичаї ГПУ краще ніж хтось інший. В кожному разі можете числити на мою поміч. За кілька днів буду мати можливість поставити вам до розпорядимости засоби, коли схочете виїхати. Не даю вам моєї адреси, бо за вами очевидно стежитися, але зверніться в разі потреби до панни Христі, вона знає завжди, де мене знайти.

Попрощавшись сердечно попрямував Носенко в піднесеним настрою додому радий, що знайшов нових приятелів. Засвітивши в кімнаті він побачив негайно коперту офіційного формату на столі. Це було завізвання з'явитися негайно до Консуляту. Само собою воно не означало ще нічого злого, бо нічні засідання і праця, особливо над розшифрованням пильних телеграм не було нічим незвичайним. Але Носенко предчував, що цього разу має завізвання спеціальний характер. Гнів і своерідна радість, що його доля нарешті вирішиться так чи так, одігнали зрозумілі побоювання.

В будинку Генерального Консуляту було тихо і коридор був майже темний. Заспаний возний сказав йому, що Добротний чекає його в своїй кімнаті. Ага, подумав Носенко, от чим тхне, стукаючи до дверей. Добротний чекав його очевидно досить довго. Пляшка руму, яка стояла біля залязеного детективного роману в московській мові, іншої Добротний не знав, була майже порожня. Носенко зауважив це з вдовolenням бажаючи мати до діла краще з п'яним ніж з тверезим. Але дуже п'яний Добротний, як людина призвичаєна до поважних кількостей алькоголю, ще не був. Він сидів спиною до дверей і обернувшись вказав Носенкові на стілець по другім боці столу. На його "добровечір" відповів він зиркаючи очима зпід припухлих від п'ятики повік — добрий вечір, коли вже від світанку недалеко, і де вас чорти ночами носять. Але Носенко рішив додержувати офіційного тону і відповів спокійно — це може цікавити хіба посла, якому я підлягаю.

— Так? Добре! Скрикнув люто Добротний, отже маєте

наказ посла, і простягнув папірець з іронічною чемністю.

Носенко перечитав з добре удаваним спокоєм наказ і зауважив, добре, отже спакою речі і їду.

Його співпромовець видав звук, що міг-би бути остільки ж добре гарчанням, як іржанням, але мав-би бути сміхом, і зауважив — наказано виїхати негайно, з притиском на останнім слові. Ваші річи буде вам вислано пізніше. “Червона Україна” не може чекати на вас, вона відпливає цієї ночі і має бути в найкоротшім часі в Севастополі. Ви їдете зо мною в посольським авті до порту.

Носенко зблід від люті і напруженого шукання виходу з критичного становища. З можливістю його він мусів звичайно числитися і тому знав будову добре як в середині так і зовні. За хвилину плян рятунку був готовий, і удаючи наївного він відповів. Виглядає так, що Посольство віддало мене під високу опіку ГПУ. Тим самим моя служба скінчена очевидно, я виконувати наказів посла більше не потребую і вертаюсь до СССР відмовляюсь.

Добротного ця рішуча заява заскочила лише на хвилину, він мусів числитися з тим, що його гру буде відкрито, але лють стиснула його віддих, він почервонів і гукнув вже не криючись: Полишіть жарти, хлопче! Ви поїдете, чи вас повезуть? Він витяг з кишені бравнінг, але спрямувати його на юняка вже не встиг. Рум все ж мабуть стримував швидкість і певність його рухів. Ранійш ніж він міг випростатися цілком, Носенко зігнувся блискавично підпер плечем стіл і перекинув його на противника. Другим рухом він розчинив вікно, скочив на карніз, пересунувся кілька кроків спираючись спиною о мур до дощової рури і слизнув нею до долу. Мур, що відокремлював двір від вулиці, не був для втікача непереможною перепорою, і розігнавшись він спромігся схопитися за його верх. Але коли він перекидався через нього, впало кілька стрілів, він відчув гострий біль в плечі, що пройняв ціле тіло, коли він скочив на землю, і мусів напружити всі свої сили, щоб не втратити притомности. Він побіг хита-

ючись і уникаючи місць освітлених нечисленними ліхтарями, почувши відчинення брам, поспішні кроки кількох пар ніг і московську лайку. Але між ним і переслідувачами на вулицю вийшла з бічної вулички патруля. Він стримав крок, але йшов хитаючись і знав остільки по турецьки, щоб зрозуміти, що один з вояків вилаяв його пням християнським псом. Відраза, яку турецькі селяне з дальших азійських околиць мають до пнях, урятувала його від можливих ускладнень. А переслідувачі затримані на кілька хвилин патрулею втратили його слід і він в темнім кутку почув, як вони побігли далі з хибнім напрямку.

Як він дійшов до хати Кубовичів, не міг він собі яскраво пригадати, йому здавалось, що темрява ночі дісталась до його голови. До того ж перенапруження опустило його раптом разом з притомністю, коли Кубович відчинив йому двері. Його хата була для раненого єдиним пристановищем в цілім міліоновім місті, і до неї він прямував інстинктивно напружуючи останні сили.

Він прийшов до себе, коли вже перші проміння сонця освітлювали кімнату, і побачив похиленого над собою сивобородого лікаря та заплакане личко Меласі, яка не гадала ніколи, що їй придадуться при такій нагоді її невеличкі медичні знання набуті протягом самаританського курсу. Лікар був вдоволений результатом своїх оглядин. Куля прошила плече наскрізь праворуч від станового хребта під ключовою кістю не зачепивши легенів. Але вплив крові спричинив гарячку, яка мала тривати якийсь час.

Перевезення до шпиталю було вказаним, але не обов'язково потрібним, і лікар пристав на прохання Кубовича полишити в його хаті раненого. Прохати лікаря додержувати таємниці не було потреби. Він був остільки ж приятелем Кубовича й українців взагалі, як і ворогом Москви. Доктор Мурад, як його кликали діти й дорослі, був черкесом з походження, його дід воював проти Москви під проводом славетного Шаміля і мусів тікати до Туреччини разом з сотками

тисяч інших кавказьких мусульман від московського гноблення й визиску. Він був одним з найбільш чинних учасників пантурського руху, культурні й національно-політичні впливи якого сягали до Такшенту й Казані. Він брав участь в світовій війні як військовий лікар, рятуючи вояків на боєвій лінії та даючи їм найкращий приклад власною відвагою. Вістку про розбиття царської вязниці народів він дістає лежучи самий в шпиталі ранений тяжко осколком гранати. Надія на здійснення найвищої мрії його життя прискорила його одужання. Тим тяжчим було його розчарування, коли побідні західні держави не виявили ніякого зрозуміння до визвольної акції осередніх держав і дбали лише про відбудову старої Росії підтримуючи реакційних московських генералів проти новозаснованих національних республік. В трагічній поразці своєї власної батьківщини бачив він ствердження свого переконання, що Туреччина положена на шляху московського імперіялізму до Середземного моря може існувати лише зосереджуючи навколо себе туркські народи Кавказу і Середньої Азії.

З Кубовичем його заприятючили азербейджанці, з якими він втримував і далі тісні зносини, переконуючи їх з фанатизмом старого мусульманина, що народи турецької культури визволяться раніше чи пізніше з московського ярма. Намагання молодого - турецького уряду відбудувати державу він добре розумів і співчував їм, але уважав його зовнішню політику, а зокрема порозуміння з советським урядом, наскрізь хибним. Маючи вистарчалні матеріальні засоби і дорослих дітей, що його помочи не потребували, обмежив він свою лікарську практику допомогою немаєтним. Домовим лікарем Кубовичів зробився він з приязні до родини.

На дискретність цього лікаря можна було надіятися. Він знав, що намагання турецького уряду втримати добрі відносини до Москви за кожную ціну могли б скорше загрожувати жертві московського злочину ніж злочинцям. До того ж не будучи лікарем формально, не був він зобов'язаний пови-



домити поліцію про даний кримінальний випадок. З дискретністю властивою інтелектуальним верствам сходу не запитав він навіть про обставини поранення, коли Кубович перед сходом сонця припровадив його до раненого. Але знаючи, де служив Носенко, та большевицькі звичаї міг він собі легко уявити цілий перебіг злочину.

В пресі не з'явилося про нього найменшої згадки. Відносно того, що посольські агенти ГПУ намагались розшукати здобич, що так зручно вислизнула з їх рук, не могло бути ніякого сумніву, але обставини намаганого морду були надто скандальні, щоб можна було жадати від місцевої поліції доходження в справі "зникнення члена советської дипломатичної місії.

Коли Христа прийшла вечором цього дня на побачення, Марко відчув зараз, що щось сталося. Обличчя дівчини було бліде й при нічнім освітленні бульвару, а міцний стиск її руки зраджував легко тремтіння. Коли вона оповіла коротко про те, що сталося Носенкові, він хотів перш за все її заспокоїти кажучи, що цього треба було чекати, і можна лише тішитися, що Носенко спромігся вирятуватися, і покаже ше, чого він вартий.

Але це було ще не все. Коли Марко був підвечір в каварні, їй видалось, що Добротний вказував на нього якимсь двом осібнякам, що сиділи розом з ним при столі. Вони виглядали як греки, але розмовляли по московськи і замовкли раптом, коли вона прийшла забрати порожні шклянки, та й незабаром одійшли. Тут Христа не витримала, схлипнула і притулившися обличчя до плеча Марка гірко заплакала. Він намагався її потішати, гладив нестливо по голові як дитину, і цілував не зовсім по братськи хвилясте, непокірне волосся. Це потішило Христю найбільше, вона простягла до нього уста солоні від сліз і не могла їх одірвати хвилину, яка спинила Маркові час. Але вона вже отямилась і говорила поспішно, ковтаючи слова від хвильовання... Коли вони тебе вбють, я також не зможу жити, ти мені заступив батька... і все, я хочу



бути завжди й всюди з тобою. Я помстилась би за твою смерть, але жити не змогла б...

Тихо, Христю, заспокоював він її, я ще живу і так легко й самий не дамся. Звідси ми може незабаром виїдемо але хто провадить боротьбу проти Москви, наражає завжди своє життя на небезпеку, на те нема ради. А тим часом ти доглядатимеш в каварні за цілою бандою, може тобі лише здається, що Добротний довідався про мою привабливість і чинність

На ці вмовлення Христя лише сумно похитнула головою але пестощі її опікуна, силу якого вона відчувала, робили її такою щасливою, що вона було готова вірити йому, щоб мати кілька хвилин незахмареного щастя, якого потребувала як спрагнений мандрівник трохи води в пустелі.

І вони сиділи обнявшись в тиші, яку переривали часом лише далекі гуки пароплавів, аж доки зірки не почали гаснути в отворах між верхами дерев.

Марко відпровадив Христю, попрощався не дохядичи кілька кварталів до дому і пішов в деякій відстані за нею, щоб переконатися, чи нема стеження за її мешканням. Але вуличка, при якій стояла ця камениця, була цілком порожньою. І Марко почасти заспокоєний пішов до дому в непевній прозорості світанку.

Він не хотів казати Христі, що її страх за нього мав дуже реальні причини, щоб не збільшувати його без потреби та не мучити дівчини неспокоєм за нього. Але він не мав вже й найменшого сумніву відносно того, що ворог намагається зліквідувати його за кожну ціну. Замах на двірці був очевидно лише першою невдалою спробою позбутися його особи. А тепер він знав напевно, що це був замах, а не можливий нещасливий випадок. Два дні тому він чекав на Орієнт - Експрес, яким мав приїхати Козієнко з Парижу. Коли вагони, у вікнах яких він шукав обличчя приятеля, просувалися ще швидко повз перон, хтось пхнув його так брутально до потягу, що лише щасливий випадок, чи його інстинктовний відрух не дав йому впасти під вагони. Вагон, о який він оперся випро-

станим раменем, щоб не впасти, відкинув його до натовлу, з якого почувлись різномовні лайки, але в нім же зникнув без сліду й осібняк, який намагався пхнути його під потяг.

Новини, які Козієнко привіз з парижської організації, захопили цілком увагу Марка і він забув про випадок, який міг йому коштувати життя. Але тепер він розмислив докладніше над ним. Найпростішим засобом уникнути небезпеки, яка загрожувала перервати в разі його загину широко закроєну національно - політичну акцію, одним з головних керманців якої він був, було б виїхати, щоб з'явитися в іншій осередку чинності, з іншим назвиськом, титулом, а навіть виглядом. Але не його звичаєм було опускати місце хоч би й лише політичної боротьби не допровадивши її до кінця. Поза тим, до тих справ, з якими він приїхав до Царгороду, прилучались місцеві ускладнення, які він мусів вирівняти. На шляху його мандрівного життя прилучилась до нього Христя з рішенням мандрувати далі разом з ним. І він знав, що ця її постанова в'язала їх більше ніж шлюбні благословення церкви, бо походила з цілого ества дівчини та викликала в нім самим нове джерело сил, які були йому дуже потрібні, джерело втіхи, що родить нові сили, як біль і туга їх раніше чи пізніше вичерпують. Він бачив майбутність як минувшину і знав, що Христя скорше зникла б ніж зробилась би не лише тягарем, а хоч би перешкодою на шляху його майбутніх чинів. Він чув в ній ту ж саму фатальну непомильність чуття, яку мав в собі, і надавав мимо волі якесь містичне значення тому ланцюгу подій, який допровадив до нової зустрічі з дівчиною, яку пізнав кілька років раніше...

Він мусів також дотримати свою обіцянку допомогти Носенкові, не лише тому, що це було питанням його гідності, яку становив на один рівень з особистою волею, а й тому, що не мав же ніякого сумніву відносно його національної вартости.

Раніш ніж виїхати мусів він також zorganizувати передні пункти для українських втікачів з Кубані і Північного

Кавказу до Туреччини. Їх урядили властиво вже азербейджанці, через них видобулися вже з советського пекла тисячі кавказців, але відносно не багато українців, які просто не знали про можливість втечі цим шляхом. Отже належалося спрямувати їх увагу в цей бік. Подати потрібні вісті летючками не звертаючи уваги московської влади було властиво неможливо, а про способи словесної пропаганди мусів він порозумітися з азербейджанцями та представниками Північного Кавказу.

Побачення з кавказцями мав Марко в хаті колишнього визначеного політика, Сабрі - Паші, що мав свою вилю на азійським березі Босфору. Батько його походив з Єгипту, а він самий був свого часу в турецькій управі Сирії. Поразка турецької політики в арабських країнах поруч з загрозою самого існування турецької держави з московського боку допровадила в Царгороді до переконавання, що єдиним рятунком була участь Туреччини в світовій війні по боці осередніх держав з метою розбиття Росії. План був слушний відносно Московщини, але направити помилок поповнених на арабських землях вже не далось, бо Великобританія була на морі непереможна і майбутність цих земель була надто зацікавлена. В кожнім разі втративши свої чужонаціональні володіння й зробившись державою національною спромоглась Туреччина відбудувати свою збройну потугу раніш Московщини, яка втратила понад чотири роки на війні проти національних республік, а передусім проти України.

Яку послугу зробили й Туреччині в цім відношенні поневолені нації колишньої Росії, розумів очевидно не самий лише Сабрі - Паша, бо хоч офіційна політична чинність його, як визначного члена старого уряду, кінчилася тимчасово разом з упадком уряду Султана, його особистий політичний досвід і національні погляди шанували й молоді - турки, користали часом з його порад і заплещували очі на його протимосковську акцію, в якій він зрештою не був цілком самий.

Сабрі Паша був один з тих турецьких державних мужів,

що підтримували щиро чинність Союзу Визволення України, відпоручникам яких він зробив великі прислуги, коли вони приїздили з Відня до Царгороду. В нім же знайшла найкращого приятеля й українська дипломатична місія, якій він помагав, чим міг, в її чинності.

Відносно того, що Московщина готує новий напад на Європу та намагається добути Дарданелі, не міг він мати найменшого сумніву, тому й ставився до протимосковської акції української організації, якою кермував разом з іншими і Марко, з найбільшим зрозумінням і співчуттям. Він шанував його дуже й особисто, маючи неаби який досвід в оцінці людей, і приймав його в своїй хаті, де панував ще старий турецький лад, як приймається справжніх приятелів на сході.

В повній мірі визнавав старий турок і засаду, що приятелі наших приятелів є нашими приятелями, тому й прийняв він в найбільш лиязній спосіб і представників кубанських українців, козацького старшину, Рябошапку.

Відомості, які привіз цей, були дуже невеселі, бо не полишалося вже найменшого сумніву, що колхозний лад буде переведено в першу чергу на українських землях ССРСР, і то в найбільш підступний і жорстокий спосіб. "Добровільність" урядження колхозів полягала в тім, що місцева й зайшла голота під проводом московських агентів "рішила" zorganizувати колхоз в тім чи іншій селі і грабувала майно заможніших селян під охороною ГПУ, а потім їх засилалося на північ як "кулаків". Розпучливий опір селянства проти впровадження колхозного ладу викликали часом нарочито большевицькі агенти, щоб збільшити число засланих на примусові роботи, бо вивіз дерева Білим морем до Англії був одною з головних основ советського бюджету.

Самий Рябошапка уникнув заслання полишивши своєчасно на призволяще ціле своє господарство з кінями й волами і зголосився під прибраним іменем робітником до Батуму, а звідси передістався з грузинськими й азербейджанськими втікачами до Туреччини. При тім виявилось, що ма-

ючи потрібні засоби для підплатнення советської прикордонної сторожі можна було організувати рятування кубанців від заслання в ширших розмірах.

Такі засоби хотів лишити Марко Козієнкові, який в недавнє набутім титулі громадянина молодої литовської держави мав намір організувати довіз яєць і м'ясних консервів з неї до Туреччини. Тим часом цих засобів Маркові дещо бракувало з причини видатків, яких він не міг передбачити в цілім обсязі.

Він звернувся телеграфічно, як вже не раз в подібних обставинах до Васюка, до "банкира українського визволення", як його величали його приятелі, між якими Марко був одним з найближчих, хоч і молодшим його о добрий десяток років. Вони заприятюлися в дорозі на заслання в добі найтемнішої реакції перед вибухом війни, але не доїхали й до Уралу, бо дістались з справжніми хоч і чужими паспортами досить комфортабельно за кордон. Марко залишився у Львові, а Васюк пристав до партії українських селян, що виїздили на працю до Злучених Держав. Але фізична праця його не вдоволена, і промалювавши кілька місяців кораблі він згадав своє єдине гімназіяльне знання, яке могло бути йому корисним, а саме, філіателістику. Розпочав торг марками і протягом кількох років зробився одним з небагатьох українських фінансистів, і чи не єдиним, що систематично фінансував з власних засобів українську визвольну боротьбу в Європі. Він уділяв справді більше позички, зазначаючи, що засоби як і сили повинні не зменшуватися, а зростати. І Марко стежив пильно за тим, щоб його організація звертала Васюкові гроші, які той від часу до часу становив йому до розпорядимости. Але й Васюк не брав за зле, коли повернути йому позичку з тих чи інших причин не було можливо.

Марко не знав, що думати, не дістаючи понад два тижні ані грошей, ані відповіді від Васюка. Коли нарешті прийшло одне й друге, виявилось, що Васюк подорожував, а його секретар не міг виїмково устійнити з ним якийсь час получення.

А виїздити з Царгороду була крайня пора. Марко міг ствердити, що за ним стежиться систематично, хоч шпиги й дуже уникали всього, що могло збудити його підозріння. До цього він був справді призвичаєний, але дбав найбільше про те, щоб агенти ГПУ не викрили його зв'язків з Сабрі Пашою та не ударемнили продовження чинности, яку він мав передати Козієнкові. Для цього він переїздив Босфор на пароплавчиком чи моторовим човном, яким міг їхати разом з ним і шпиг, а наймав звичайно човен, з якого висідав в деякій відстані від віллі Сабрі Паші.

Наступні відвідини його турецького приятеля мали бути й останніми. Він мав стрінутися у нього Козієнка, Рябошапку й азербейджанців, які мали переводити фактично цілу справу рятунку кубанських та північно - кавказьких українців маючи переходи через кордон обсадженими своїми людьми.

Свої царгородські справи він вже полагодив. Але виїхати мали не лише Христа й Носенко, а й Малася. Небезпечна пригода юнака, яка мало не коштувала йому життя, виявила Меласі понад кожний сумнів її чуття до нього. Вартість того, що маємо, пізнаємо часто лише втративши його, чи принаймні в небезпеці втратити. Побачивши Дмитра тої памятної ночі непритомним і скривавленим гадала вона, що він дістався до них лише для того, щоб сконати в їх хаті, і відчувала біль, якого ще ніколи не зазнала в своїм молодім житті. А коли лікар ствердив, що стан раненого зовсім не був таким, злим, відчула вона радість що викликала в ній вражіння підноситися над землею і літати, а не ходити. Гарячка раненого стримувала цю радість лише короткий час. Гоєння рани й одуження відбувалось нормально, молодість і міцна будова перемогли швидко вплив крові. По кількох днях ранений міг вже сидіти в ліжку і лікар полишив його майже цілком опіці дівчини, але вона ходила за ним так, ніби його життям загрожувала далі небезпека.

Тимчасова неміч юнака стлумила в ній і той підсвідо-

мий спротив, який будила в ній уява необхідности підпорядкуватися в дечім міцнішому в подружжі товаришу. Вона побачила, чи скорше відчула, що й найміцніші з міцної половини людського роду бувають часом немічні діти і потребують допомоги та опіки слабшої в звичайних умовах жіночої сторони.

Пестливе плекання раненого усунуло швидко й непомітно ту фізичну відчуженість, яка ітнує часом в тій чи іншій мірі до остаточної злуки між людиною і жінкою. Вперше відчула Мелася цілим своїм еством, що існують звязки міцніші страх родинних і провадять до утворення нової родини. Її дівочі мрії про кохання навіть не справдилися, вона просто забула їх і була готова віддатися без наміслення й застереження.

Юнак не потребував говорити про свої чуття до своєї несподіваної сестри жалібниці, та й не гадав, що зміг би їх висловити, остільки вони були відмінні від всього, що він відчував і висловлював раніше. Можливо що й був він надто людиною чину, щоб намагатися виявити словом те, що хвилювало й підносило найглибші джерела його сил. Життя промовляло за нього, відносини між ними були кришталево ясні і не потребували ані освідчень, ані приречень. Вони чулися щасливими разом і цього вистарчало, щоб лишатися так далі й завжди. Це не полишало ніякого сумніву в їх розмовах про сучасність і майбутність. І коли він мав мандрувати в невідоме, то було зрозуміло, що їх шлях мав бути спільним.

Вдача Меласі була надто жіночою, щоб думки її могли бути суперечними чуттям. Сучасність панувала у неї над минулим і майбутнім. Дмитро був і мав лишатися таким, яким був для неї тепер, і коли він давав їй щастя тепер, то це значило, що вона буде з ним щасливою й завжди. З його минулим, про яке вона знала зрештою небагато, пірвав він в надто рішучий спосіб, майже коштом власного життя, щоб вона на її думку могло ще існувати для нього, чи для неї.

Але Носенко, який був майже о десяток років старший дівчини, знав, що майбутність будується на минувшині, що перебуде людиною не лишається без сліду в її духовім естві, а лучиться з іншими, що еднаючись з дружиною не лише фізично, а й духово не може відокремити цілком ані її, ані літей від минувшини голови родини. Ця минувшина була для нього тягарем і лихом, яке він не лише хотів перемогти й відкинути, але й витягти з нього науку для самого себе й для інших. Він хотів побачити своє колишне ество відзеркаленим в яснім свічаді чистої незакаламученої ворожими впливами душі дівчини. Тому й спрямовував принагідно ті тихі розмови, які вони мали звичайно з наближенням вечірньої години, коли до розчинених вікон дивилась зблідла й перейнята золотом пригаслого сонця блакить південного неба і повівав подих морського простору. Він хотів зясувати їй і собі самому, як і чому міг він перебути кілька років разом з ворогами свого народу й на їх службі, але не міг властиво зрозуміти цього тепер і був зданий в значній мірі на припущення, які його минулого психічного стану означити належно не могли, бо чуття не все кермується розумом. Може це була зухвалість недосвідченої частини нації, що прокинулася до нового життя, може це була наївна віра в непереможність власних ідей та ідеалів, в їх перемогу над матеріальними силами противників, чи лише безглузда надія переконати їх, що походила з цілковитого незнання їх антинаціонального ества. Він викликав в своїй уяві і перед широко розкритими, задивленими в нього і його минувшину очима його молодой слухачки трагічні постаті ще живих мерців і примари недавно зліквідованих керманічів "харківської" України, він змальовував розпучливі блукання національно-політичними манівцями визначних українців затроєних московськими впливами витвореними протягом двох соток років. Їх відворот утруднювали, чи й робили неможливим, нечислимі юрби тих, що попрямували легкодушно за ними і обтяжали їх сумління відповідальністю. Безпорадність спри-



чинена браком яскраво окресленої ідеології, звичайний страх за себе й інших перед традиційним терором Москви, безглузда надія перечекати лихоліття й покликання на “непереможні обставини” підкопували рештки спротиву й провадили до самогубства чи остаточного підпорядкування владі ворогів...

Юнак не хвалився тим, що спромігся полишити табор ворогів і поневолених ними українських бранців, але дякував своїй досить виїмковій долі, що витворила в нім і навколо нього умовини порятунку. Випадкові обставини зробили чинною його тугу за далеким і невідомим, допомогли йому вирватися з того отруйного духового оточення, в яким перебувала в значній мірі деяка частина й української інтелектуальної верхівки. Він визволився зпід гіпнози “висшости російської культури”, якій підпадало багато українських молодиків просто не маючи досить чого читати у власній мові, спираючись, хоч і на чужу, але справжню культуру.

В тихім повітовім місті Чернигівщини, що розлягалось широко над багнистою річкою, заприязнився він на гімназійній лавці з сином свого вчителя французької мови, тринадцятилітнім Гастоном, і буваючи часто в хаті його батьків, вивчив непомітно мову Молієра. З Гастоном наслідували вони на човні і в непролазних очеретах пригоди дітей Капітана Гранта, шукали в ближніх лісах скарби Монте Крісто, перебували в ролі мушкетерів і знаходили в директорі гімназії безсумнівну схожість з великим французьким кардиналом. Коли пізніше прийшла цікавість і до Євгена Сю, Віктора Гюго і пізнішої французької літератури, був хлопець урятований від розкладових впливів Пушкіна, Тургенєва, Толстих та інших співців московського імперіялізму на кріпацьких спинах, також як і від перекладів на “загально зрозумілу” мову.

Слухачці не було легко уявити підлітком її великого юнака, але вона була ще й сама відносно недавно дитиною, щоб бути в стані пережити разом з ним спомини його дитинства, хоч і було воно дуже відмінним від її власного, що

припало вже цілком на бурливу добу війни й національної української революції.

Приставши до українського визвольного руху ще зовсім молодим хлопцем не потребував Дмитро протиставляти убогу кількісно українську культуру “багатій” російській, як це мусіла робити переважна більшість освідчених українців, а й мав спроможність порівняти ідеологічну убогість безтрадиційної московської літератури з безмірними скарбами французької та деяких інших європейських літератур. Грунтовне знання одної світової мови викликало в нім стремління опанувати й інші. Набута в гімназії невеличке знання німецької мови поглибив він вже в часі війни, англійську почав він вчити вже будучи “дипльоматом”. Але й двох мов вистарчало йому, щоб набути цю гідність та видобутися з меж ССРСР в часі лютовання воєнного “комунізму”. Зазнайомлення з українцями за кордоном, а особливо з західними українцями з діда й прадіда, викінчили формовання його національного ества, а разом з тим підвисило той мур, який відокремлював його від його московських панів.

— Я чув до них зимну ненависть, казав він. І дівчина побачила вперше майже жорстокий вираз на звичайно лагіднім обличчі, і простягла мимоволі долоню, щоб стерти його.

— Ця ненависть не виривалась назовні, тому її можна було добре крити, пояснював він. Вона не перешкождала мені спостерігати розважно найогидніші московські чини на чужих землях, вибухи в театрі чи церкві, розрухи й спалення Палацу Справедливости у Відні, широко закроєні провокації в Польщі, шпіонажу в усіх державах, що втримували “дипльоматичні” зносини з Москвою, підкуп преси, розклад суспільного життя, затроєння робітничого руху, плянове загострення політичних конфліктів між поодинокими державами та багато інших. Я був в стані досліджувати спокійно ество наших ворогів, їх хиби й таємниці їх руїницької потуги, джерела їх отруйних впливів на українців та інші народи, в яких вони бачили лише сучасних чи майбутніх своїх

невільників. Я був разом з ними, але й поза ними та понад ними, я бачив висліди московської чинності на інших будучи самий забезпечений проти неї. Я хотів використати своє виїмкове становище, щоб набути знання ворогів, яке небагато українців могли б мати, хотів передати це знання іншим, витворити певний середник проти духової московської отруї.

Який жажливий вплив вона має на українців і поза межами ССРСР, себ-то й поза межами большевицького терору, мав я нагоду переконатися у Відні, у Львові — всюди, де агенти Кремля сходилися з українцями, впливаючи зручно не лише на їх національну сентиментальність, а й на звичайні людські хиби, а особливо честолюбство. Лють, біль і сором пекли мене так, що я не міг часом витримати і ризикуючи зрадити себе передчасно остерігав я деяких з цих нещасливих, що зваблені московськими обіцянками переконували себе, що вони їдуть до Харкова чи до Києва “робити з номінальної української держави справжню”, і прямували не лише самі до загибуні, а й провадили до нього власні родини. Одна з таких острогок коштувала мене перенесення до Царгороду. Моя нагорода за саме лише намагання доконати добрий національний чин була надмірно великою, бо я стрінув тут тебе...

— А за що я дістала свою нагороду? Запитала напів-жартівливо і напів-поважно Мелася, цілуючи юнака.

— За те, що ти є такою, якою ти є, відповів той, коли його уста звільнилися. Та й нагороду твою нам доведеться мабуть ще вибороти.

— Ти добув свою нагороду майже ціною життя, зауважила Мелася.

— Воно має звичайно велику ціну для кожного, але для нації не більшу ніж чини доконані протягом його. І година тих чинів прийшла властиво тут. Я пізнав Москву й москвинів до найглибших джерел абсолютного зла, яке є основою їх сства. Я мав перед собою суцільний, безмірно жажливий об-

раз, який вимагав пера Данте Аліжері чи пензля майстра “останнього Суду”, Іль Греко, і в нім не було для мене нічого незрозумілого чи загадкового. Я не є ані мистець, ані науковець, але був рішений зробити все, що можу, щоб дати українцям і цілому світу належне зрозуміння Москви, що було б найміцнішою духовою зброєю проти неї.

— Але я не хотів полишати посольства не вирівнявши хоч частинно того, що я поповнив служачи в нім. Я хотів опустити його полишивши памятку по собі, і завагався зробити це... Кажу це тобі як на сповіді, Меласю — казав юнак зблідши і дивлячись просто в поширенні хвилюванням і цікавістю очі дівчини — причиною цього вагання була ти, бо я знав, що виступаючи проти Кремля я мусів би в короткім часі опустити Царгород і втратити тебе. Мої вагання перемогла нагода врятувати кілька соток українців, і коли б я не використав її, я втратив би не лише тебе, а й самого себе...

— Я знаю, ти врятував пароплав з українськими втікачами. Стодоріг оповів це моему батькові, а він мені, перервала Мелася його сповідь, тулячись пестливо до нього — доля хотіла, щоб злучило нас те, що загрожувало мені втратити тебе.

Вони замовкли злучені чуттям і думками, слідкуючи за грою барв на вечірнім небі, зачаровані взаємною близькістю, якої вже ніщо не порушувало. Їх майбутність видавалась їм ясною як це небо, що обіцяло новий гарний, соняшний день. Готові простувати на зустріч невідомому вони не мали ані страху, ані навіть сумніву, бо були молоді і міцні й чули, що їх кохання збільшує їх сили. Вони були не самі і мали вирушити туди, де сонце ховалось за обрієм, разом з іншими, щоб брати дальшу участь в спільних змаганнях за кращу майбутність нації, яка мала бути й їх власною.

Вони не могли знати, чим загрожувала і їм та ніч, з наступленням якої мав податися Марко на сходини з вірними приятелями й співробітниками в гостинній хаті Сабрі Паші. Прямуючи до порту в темряві вулиць, якої не були в стані

перебороти надто віддалені одна від одної ліхтарні, мав Марко докучливе чуття бути слідженим осібняком, для якого темрява була очевидно його властивим житлом, бо був він в ній незримим. Але він надто поспішав, щоб мати час позбутися шпига засобами, яких знав не мало. До того ж він числив на те, що його відвідини на протилежнім боці Босфору мали б бути останніми, і поміж пляними, які він укладав собі швидко йдучи, простукувала йому весела думка про те, як буде розчарований шпиг, що слідкував за ним, коли човен з ним зникне в темряві.

Але Марко забув мудру українську приповідку, не кажи гоп, поки не перескочив. Подобиці того, що сталося з ним цієї ночі, станули пізніше в його пам'яті льогічними щерегами, і він ледви міг зрозуміти, як він був в стані забути в такій мірі свою звичайну обережність і так сліпо наражатися на небезпеку.

Частина порту, де винаймалося перевозові човни, була освітлена не багато краще вулиць, отже він не міг бачити, чи не тримався шпиг біля нього заховавшись за якимсь кутком торгових магазинів; не звернув він уваги й на те, що весляр наблизився до нього з поспіхом і услужністю досить незвичайними для турків, які й служачи заховують звичайно свою природну гідність. В підсвідомості Марка промайнуло й зникло враження, що він вже бачив десь і колись це обличчя з гострими неспокійними очима ледви відокремленими гострим носом, освітлене на хвилину червоним промінням ліхтаря. Лише пізніше він пригадав собі, що це був один з тих двох фанаріотів, яких він бачив при столі Добротного в каварні. Він був надто зайнятий власними думками, коли човен віддалявся похитуючись на хвилях видних лише там, де до їх чорної рухомої поверхні сягали ще блискучі пасма вогнів на березі. Плюскіт хвиль вздовж човна свідчив, що він посувався швидко вперед під ритмічними порушеннями весел. Хоч Маркові й видавалось, що човен не простував до визначеного місця, а відхилився на схід, він не звернув на це уваги весляра,

гадаючи, що орієнтуватися на темній воді нелегко, та нелевий того, що він його зрозуміє.

Коли човен був майже по середині протоки, перед ним виринули з легкої мряки, що повстає часто над водою вночі, сигнальні ліхтарі малого пароплаву, з яким вертались до Істамбулу запізнені пасажирки. Висляр, видавалось, не уважав ані трохи на пароплавчик, що простував якраз насупротив човна, але Марко мислив про щось зовсім інше, а до того ж знав досить зручність перевізників, щоб припускати можливість ударення. А він мав очевидно одного з найзручніших...

Блискавичним порушенням весел в протилежних напрямках, що струсило цілим човном, поставив він його боком проти носу пароплава, випростався, підскочив і перед самим ударенням схопився малпачим рухом за бугшпріт. Блиск червоного ліхтаря і глухий удар в човен, були останніми вражіннями, що залишились в свідомості Марка, який не встигнувши піднятися впав до човна хапаючись інстинктивно обома руками за його борти. Цей рух мало не коштував його життя, бо перевернувшись човен накрив його і закрутився з ним під кілем і шрубою пароплава. Йому здавалось, що він закрутився у вирі як порошок в буревію і крутився без кінця намагаючись вирватися з нього розпачливо, але даремно. Він відчув гостро й боляче свою неміч супроти пливкого живла, що тисло його й кидало ним, рухома маса води тягла його невідомо куди, але надлюдським зусиллям він тримав уста сціпленими, хоч ціле його ество жадало дико втягнути в груди повітря. Міра часу зникла в його свідомості, події і обличчя крутились ураганом перед його заплющеними очима, він був іграшкою несамовитих сил, що боролись з ним і навколо нього, з темряви, що налягала на нього дивились ще лише поширені жахом очі Христі, які кликали до нього — я піду всюди з тобою . . .

Коли морська вода витисла його нареші на поверхню, в нім жив ще лише інстинкт життя, що примушує людину боронити його, як це робить і кожна інша жива істота. Свідо-

мість вернулась до нього, коли по хвилинах, що видавалися йому вічністю, він втягнув в себе знов розкішне повітря, і втягав його жадібно далі викашлюючи воду, що пекла горло діставшись туди через ніс.

Марко був добрий пливач, він перепливав прудкий Дніпро біля Києва, а в морській воді пливеться легше ніж в річці. Його сила й енергія вернулись до нього. Лігши на спину й звільнившись від черевиків і одягу він намагався головню не дати течії винести себе задалеко в напрямі моря. Йому впало на думку, що човен, який так по зрадницьки накрив його, мусів бути недалеко від нього. Але знайти його на темній поверхні води, по якій котились легкі хвилі, було нелегко. Всеж підносячись на них, помітив Марко в пасмі світла, яке кидав повертаючись ліхтар маяка, човен у віддалі лише кількох десятків метрів від себе. Здогнати його не було тяжко. Бік його було проломано, отже думку про те, щоб вичерпати з нього воду треба було полишити. Тягти його до берега було не легко, але він давав можливість відпочинку і забезпечував з цього боку рятунок.

Марко боровся з течією пливучи то на грудях і пхаючи човен перед собою, то на спині, працюючи лише ногами й тягнучи його позаду себе. Йому здавалось в цій напруженій боротьбі за життя, що минуло вже багато годин і мусіло б вже давно розвиднітися, але ніч тривала без кінця, і нечисленні цятки світла на азійським березі здавалось зовсім не наближались. Нарешті вони видались йому ближчими, і не бажаючи наражатися на небезпеку, що течія винесе його з тяжким човном в море, він полишив його відштовхнувшись міцним рухом ніг і поплив намагаючись перебивати течію під можливо простішим кутом. Але змірити непризвичайним оком відстань на воді, до того ж вночі, річ не легка. Беріг був значно далі, ніж Марко це припускав, і наближаючись до нього він плив з останніх сил, хоч течія й була тут повільнішою. Його тіло видавалось йому тяжким як камінь і не хотіло посуватися вперед, хоч невеликі, хвилі перекочувалися

Йому часом понад головою, кожне порушення перевтомлених м'язів вимагало майже болючого напруження, хоч він і все частіше міняв спосіб плавби. В ухах йому гуділо й дзвеніло, перед заплющеними очима, запаленими від солоної води крутились різнобарвні світляні спіралі, образи, постаті й обличчя в несамовитім танку, з'явилися на блідім обличчі очі Христі повні жаху й болю. . . Йому здавалося, що він то за-сипляв, то прокидався пливучи. Але течія й хвилі зникали. Він отямився торкнувшись дна ногою, але добривши до бере-га він впав знесилений тремтячи цілим тілом.

Коли він осяг знова спроможність рухатися, він переко-нався, що вілля його турецького приятеля була зовсім не да-леко. І він потягся до неї в рештках нічної темряви, бо йому багато залежало на тім, щоб його врятування лишилось та-ємницею, та щоб його вороги уважали його мертвим.

На його здивовання кілька вікон віллі Сабрі Паши були освітлені. На його стукіт до дверей на терасі, що була най-ближче до берега, вийшов слуга й відскочив з приглушеним окликом жаху, уважаючи очевидно голу людину з мокрим чу-бом за привид топельника. На голос Марка, що поспішав заспоїти переляканого слугу, вийшов самий Паша і пізнавши Марка не втратив ані на хвилину свого звичайного спокою, і виніс йому швидко халат, в який Марко з приємністю за-горнувся. Його, очевидно непересічні, сили швидко вертались до нього. І коли слуга натер його добре рушником, і Марко одягнений в позичене убрання, пив третю шлянку чаю з ко-няком, лише тремтіння, що перебігало ще по його тілі, нага-дувало йому небезпечні пригоди ночі.

Сабрі Паша прийшов запитати, як ведеться його нічному гостю. Марко подякував йому і оповів коротко свої приго-ди. Господар слухав його мовчки похитуючи головою, і ли-ше заглиблена зморшка поміж насупленими бровами та нер-вові порушення пальців, що крутили срібну попільничку на столі, зраджували, як він був обурений злочинами чужинець-ких агентів в його родиннім місті. Але він намислювався да-



ремно, як можна було б запобігти продовженню їх чинности. Становище Туреччини було таке, що треба було чекати й мати терпеливість. І коли Марко запитав, чи він може спуститися на мовчазність слуги, який ним зацікавився, вказуючи на те, що йому багато залежить на тім, щоб його вороги уважали його мертвим, то господар лише зітхнув з резигнованим рухом руки і запевнив Марка, що з цього боку він може бути цілком заспокоєним.

Відтак побажавши гостеві доброї ночі з сумовитою усмішкою, бо до вікон заглядав вже білий день, він відійшов полишаючи Марка опіці вірного Гасан. Той зладив йому ліжко на низькій тахті, які Марко знав ще з Баку і Тифліса, і відійшов також з побажанням доброго відпочинку.

Марко заснув негайно мабуть ще під впливом коняку, але йому на груди лягла сонна мара. Він западав в темну глибіню і боявся розтулити уста, щоб не захлиснувся. Але не витримав і втягнув повні груди не води, а повітря, бо спираючи голову на його плече дивилась на нього Христя, і йому видавалось, що від неї розходилась блакитна ясність без тіней, як перед сходом сонця. Його не дивувало, що навколо їх миготіли риби і птахи, срібні і прозорі, подібні одні до других. Вони торкались легко дна, що рухалось в їх напрямі, може це було кругле каміння, що котилось під ними, може черепахи, а може й людські голови. Христя вгадала його запит і відповіла усміхаючись зневажливо, це в кожному разі невільники. З дна підносились рослини, що могли бути й тілами, вони похитувались як від течії, з них виростало листя, що вкривало їх як плащами, з нього висувались голови і розкривались пелюстками квіток дивних форм і барв, за прозорими русалками ганялись морські пси з зеленими бородами. Це ж гра хвиль Бекліна, пригадав собі Марко, і Христя кивнула головою притакуючи.

—Ми прийдемо зараз до нього, сказала вона вказуючи на високі двері в скелі, просяяні як тонкий алябастр жовто-рожевим світлом з середини, до того, що все знає, додала во-

на на запитання Марка. Але він стримав раптом крок — на нього вишкірила зуби голова Добротного на великім псі, з обох боків її гарчали беззвучно голови обох фанаріотів. Але Христя тупнула нетерпеливо ногою і трьохголовий пес зник потягнений вниз невидимим ланцюгом.

Двері розчинились широко і вони попрямували до величньої постаті на постаменті, але ясність сліпила Марка...

Проміння полудневого сонця дісталось до його обличчя скрізь заповни на дверях розтулені подувом вітру і розбудило його. Він почував себе зле, голова чулась гарячою, по отяжілім тілі перебігало зимне тремтіння. Але Марко рішив не зважати на свій стан і перемогти недугу, взяв гарячу купіль і зимний туш, але сніданку ледви торкнувся. Господарю, який прийшов запитати, як гість переспав ніч, не дав він помітити, що відчуває себе хворим, маючи на увазі жахливі справи, які треба було вирішити цього дня.

По кількох реченнях, яких вимагала східна чемність, запросив його господар до витальні кажучи, що з ним хоче зазнайомитися, його старий приятель, Хаджі Мурад, який саме вернувся з далекої подорожі. При їх появі з дивану піднявся відповідаючи на їх привітання Хаджі, що не зважаючи на свою білу бороду не мав в собі нічого старечого, і подивився пильно в обличчя Марка. І від його погляду блиснув у Марка спомин, що "той, який все знає", в його гарячковім сні виглядав так, як цей Хаджі. Як у сні чув він голос господаря, який казав до старого гостя — дозволь поручити твоїй ласці мого молодого приятеля. І як здалека почувалась відповідь: його молодість без порівняння старша нашого віку, бо хто силою свого стремління перемагає смерть, є вона для того лише мостом від життя до життя...

Напруженням волі визволився Марко з кола недійсного, що оточувало його, і перемагаючи своє замішання, що одібрало йому на жвилину мову, запитав Хаджі, де він мав нагоду опанувати так добре Гете. Старий усміхаючись, ніби це признание його лінгвістичних здібностей робило йому при-

ємність, відповів, що мова є не лише словесним висловом думки, а й її складником, та що він, як пильна бжола, збирає краплини мудрости всюди, чи над Гангом, чи над Реном. На мовчазний і трохи здивований запит в погляді співрозмовця додав він з тою ж лагідною усмішкою, що осявала як з середини його обличчя — Мудрість Аллаха зосередив Магомет в Корані, але до нього прийшло й дещо з того, що було раніше, та виплило з нього до моря пізнішої мудрости світу.

Коли слуга приніс їм в малих філіжанках чорну каву, Хаджі вийняв зо скриньки, що стояла біля нього на низькім шостикутнім столику, флянок з блакитного камення оздобленого золотом переплетених арабських літер, влив кілька краплин плину з нього до своєї філіжанки і запитав Марка, чи не цікавий він закоштувати цієї есенції, яку мешканці Геджасу добувають з відомої лише їм рослини, переконані відносно її чудодійної спроможности зміцнити й уздоровлювати людину. Марко простягнув до старого з подякою філіжанку, цікавий на нове й невідоме, але з критичним недовірям європейця до чудодійности. Краплини арабської есенції розбіглися барвами веселки на поверхні кави видаючи гострі пахощі, які Марко даремно старався порівняти з якимись відомими йому. Але вони лучились добре з випарами кави і Марко ковтав їх з насолодою. По кількох хвилинах розмови зміст якої він не міг собі потім пригадати, він відчував прискішене биття серця, йому видавалось, що з тремтіння в його грудях випливали хвилі, які повільно підносили його, йому видавалось, що скрізь зеленаву запону цих хвиль він бачить як в дзеркалі самого себе похиленого над столиком і замисленого Хаджі, що дивиться на нього...

Раптом все минуло, він бачив знову лагідні очі співрозмовця спрямовані на нього і чув його спокійний голос, але він приймав тепер цілком інакше говорене. Від його гарячки не лишилось і сліду, думка була гостра і кипіла виносячи гнання на поверхню свідомости, а Хаджі ніби й не потребував чути їх висловлення, щоб відповідати на них.

—Ви хочете знати, чому лихо перемагає добро, чому паде зла роса на добре насіння і пересіює пшеницю будьяками. Але перемога лихого живла може бути лише тимчасовою і позірною, бо те, що видавалось добрим вчора, може бути вже злим завтра, коли ми самі удосконалюємося швидче ніж наше оточення. Мертвий кажуть тримає, а в дійсності затримує живого. Отже й абсолютного добра в дійсності немає, хоч ідея його мусить бути. Але добро перемагає в засаді зло вже тому, що верхом добра є саме життя, вічне в тривалості своїх змін...

— Ви гадаєте, що зміна старого може бути остільки значною, що його в новім не можна пізнати, і непокоїтеся за ваш власний нарід, але дитина не може бути запереченням батьків і тим більше потребує їх, чим тяжчими є перші кроки життя.

—Чи надмір терпіння не руйнує самого життя? Запитав Марко.

—Терпіння, як і втіха, є складником життя, відповів Хаджі, воно провадить також до його верхів, даючи горду свідомість його величі. Велетні людства, що не давали йому упідлитись, мали більше терпіння ніж втіхи. Кожна віра має своїх мучеників.

Чи ж нема людських скупчень без віри й гідности? Чи нема на світі абсолютного лиха? Запитав з обуренням Марко.

Хаджі не відповів негайно на це питання і замислився оперши чоло на долоню правиці. Маркові вдалось, що думки його співрозмовця та його власні поплили спільним річищем.

По кількох хвилинах намислення Хаджі зауважив: Лихо може бути абсолютним, коли воно перебуває поза межами духового життя. На березу Гангу вірять в існування мерців, що перебувають між живими, опирів, що живляться живою кровю... Це байки звичайно, але й вони мають свій глибокий сенс, як і більшість народних вірувань і забобонів. Цим шляхом намагається колективний розум зясувати собі й те,

що ми означили б як абсолютне лихо, лихо в самім собі і через себе саме, протилежність самої засади життя, завжди і всюди ворожа йому.

—Але як-же знаходять опирі місце в межах нації, яка є найвищим суспільним виявом життєвої засади? Запитав по короткім намисленні Марко.

—На це вам важко відповісти, зауважив Хаджі, але оскільки є хтось поза межами життя, є він очевидно й поза межами нації. Зрештою чув я в околицях Пешаверу поза горішнім Індом старий переказ про царство ночі і смерти далеко по той бік Даху Світу, Паміру. До дуже мішаного під оглядом етнічним населення цих місцевостей принесли мабуть цей переказ частки народу, що пересуваючись з півночі на південь схилками Тянь Шаю і Паміру дістались через просмики Гіндукушу до Індій. Я зацікавився цією історією і зміг переконатися, що ці мандрівники були кайсаками з земель навколо горішнього Іртишу, яких почасти винищили, а почасти вигнали московські напасники вислані Іваном Лютим. Отже нема дива, що вони видавались миролюбним кайсакам опирами з країни ночі і смерти...

Думки висловлені мудрим Хаджі видавались Маркові остільки слушними, що він не міг їх відокремити від своїх власних. З фрагментів пізнання єства московських ворогів творився в його свідомості викінчений образ Москви, живого мерця без вчора і завтра, осередку абсолютного лиха, опира поневолених націй, що живиться їх кровю, відвічного ворога кожної національної спільноти як найвищого втілення суспільного життя.

Марко пізнав багато в короткім часі, але бажаючи перевірити слушність своїх висновків залитав він Хаджі, чи абсолютне лихо вічне, коли воно живиться життям інших, що відроджуються в своїх дітях і живуть в них без кінця. Він почув більш-менш те, що чекав почути, бо Хаджі промовив: Нарід вірить, що опир гине, коли сорок днів лишиться без живої крові. Отже й абсолютне лихо, що живиться лише

коштом життя інших, мусить зникнути чи принаймні обернутися у відносне лихо, коли йому одібрати чуже джерело його існування.

Відповідь була вичерпальна, і Марко відчув, що внутрішній звязок виміни їх думок припинився. Дальша розмова була лише загально цікавою для нього. Вона тривала й при столі в часі обіду. Хаджі оповідав багато про свої подорожі на сході, подаючи багато фактів поступового втягнення арабських країв до загального руху магометанських народів навколо Середземного моря.

По традиційній каві Марко опустив товариство свого господаря і його мудрого гостя покликаючись на потребу написати дещо перед сходами.

Плян рятовання та устійнення сталих звязків з населенням південно - східних земель України та організованого переведення втікачів через турецько - советський кордон був в загальних рисах готовий, коли на терасі, де він працював, з'явився слуга повідомляючи, що його приятелі прийшли.

Він привитав сердечно Козієнка і Рябошапку в салі, де розмовляв з Хаджі перед полуднем. Маючи надзвичайну пам'ять на обличчя, втішився Марко дуже пізнавши у відпоручнику кубанців одного з визначніших учасників визвольної боротьби, з яким мав короткі зустрічі понад десяток років тому. Але він не дав пізнати себе не бажаючи відтягати увагу Рябошапка від справ, які треба було вирішити.

Двоє азербейджанців прийшли кілька хвилин пізніше. Повідомлення Марка, що троші потрібні на перший час звязково - рятункової акції одержано, було стрінуте окликами радісного вдовolenня. З жвавої виміни інформацій міг Марко переконатися, що його погляди на цілу акцію відповідали дійсності та що план уложений ним потребував лише не багато змін. Але більше тішило його, що кубанці включили до чинности азербейджанців та грузинів вздовж кордону, ту відважну традиційну імпровізацію, яка була так властивою славетним запорожським градідам кубанських козаків. Їм са-

ним припадало завдання використати в повній мірі ту поміч, яку могли дати втікачам рибалки, перевозячи їх на турецький беріг. Але цей шлях мав і деякі відемні боки, одною з найбільших хиб була необхідність очистити рибальські команди від численних сексотів (секретних співробітників) та уникати прибережної сторожі на моторових човнах, що обшукували часом підозрілі рибальські човни. Під цим оглядом був суходільний кордон безпечнішим. Більш-менш вирішальними були тут грошеві засоби, бо прикордонна сторожа була звичайно готова продати, особливо за чужоземну валюту, і батька і матір. Провокацій треба було звичайно стеретися всюди, поодиноких переходів через кордон не можна було обтяжати більшим числом втікачів, а для підпличення більшого числа прикордонних вояків треба було більше грошевих засобів. Не було легкою справою й допровадити втікачів до кордону, особливо жінок і дітей, яких часом не мали на кого полишати батьки, не викликаючи підозріння агентів ГПУ. Треба було мати також багато сприту щоб уникнути видання втікачів совладі турецькою прикордонною сторожею, бо Туреччині залежало багато на тім, щоб вдержати добрі відносини з Москвою. Тут залежали українські втікачі у великій мірі від допомоги азербейджанських приятелів, що мали спільну віру й мову з турецькими вояками, які в глибині серця були зрештою завжди ворожі до москвинів і тому хотіли б допомогти переслідуваним ними жертвам.

Протягом нарад міг Марко переконатися, що співпраця Козієнка з Рябошапкою заповідається якнайкраще, наскрізь річеве ставлення обох до справи обіцяло їй успішний перебіг. А поза тим обсяги їх чинности були досить відмінними. Козієнко мав дбати про постачання грошевих засобів, які мали приходити для уникнення підозріння на руки Сабрі Паши; з його ж допомогою мав він дбати про те, щоб уможливити українським втікачам осягнення портів та виїзд в дальший світ.

Рябошапка мав вертатися до кордону та діючи з обох

його боків надавати рухові втікачів організований характер. Співпраця тут з азербейджанцями була лише одною з ділянок великої спільної акції представників всіх поневолених націй СРСР поза його межами, головним осередком якої був Париж.

Співпрацю Рябошапки з азербейджанцями улєксувала щира приязнь, яка витворилась у нього з ними протягом спільної праці повної небезпеки. Були вони різними і виглядом і вдачою. Старший з них, Агабек, високий чорнявий з горбатим носом на майже завжди усміхненім обличчю, був непоправним оптимістом і в найбільш небезпечних ситуаціях, з яких викручувався маючи невичерпальні запаси способів дурити большевицьку сторожу, та дотепних історій, якими здобував симпатії турецьких вояків і урядовців. Що до останніх, то він мав зрештою й довірочні припорушення для них від впливових істамбульських приятелів. Його присадкуватий товариш, Аліхан, зраджував монгольську домішку в своїй крові ширшими вилицями і формою звужених очей. Виглядав скорше як поважний купець ніж як учасник небезпечних підприємств. Але за його флегматичним виглядом крилась незломна енергія, відважний спокій і значна здібність пляновання. Він так-же мало говорив як багато кутив, але те, що виходило з його уст зпоза диму, свідчило про непересічну розважність і доцільність.

Наради тревали не довго. Треба було лише устійнити пляни вироблені вже основно з кожного боку, зясувати деякі деталі та умовитися про пильне додержання звязку, який уможливив би негайні заходи в разі непредбачених випадків і перешкод.

Коли азербейджанці відійшли умовившись з Козієнком побачитися перед їх поворотом, звернувся Марко до Рябошапки і поклав йому руку на плече, промовив — отже довелось нам, пане Миколо, побачитися знов, на жаль знову на чужині.

— Та й мені здавалось, що я вже десь зустрічався з ва-



ми, — відповів Рябошапка, на обличчі якого відбилась напружена праця пам'яті, — але не можу собі пригадати, де й коли саме.

— Давно, навіть дуже давно, коли міряти зміст часу годинами, було це, — поміг його пам'яті Марко, — років п'ятнадцять тому, коли ви були в таборі полонених у Фрайштаті.

Так, так, промовив Рябошапка, обличчя якого осяяла втіха, ви приїздили до нас з різьбарем Семенком організувати сірожупаників...

І перед самим Марком промайнув рій споминів. Його було викликано з фронту на Волині, де він стояв з курінем Січових Стрільців, до Відня, де він затримався на короткий час, стрівнув багатьох приятелів, товаришів, знайомих, прилучився до такого далекого й відмінного від війни життя, але жвавого, бадьорого й повного надій на перемогу, життя української колонії в наддунайській столиці. На черговій суботній вечірці його сіпали на всі боки засипаючи питаннями, про фронт, про край, про тих, що вернули вже до визволеного Львова. Дехто з його університетських товаришів був також в однострою, на відпустці чи в збройній станиці. Між дівчатами, що тиснулись як і інші до його, пізнавав деяких, що за роки війни зробились несподівано з підлітків панночками. Негайно по приїзді зголосився він на збірній станиці і перебрав доручення від її симпатичного команданта. Відбув наради в Управі Союзу Визволення України, до якого було його властиво викликано, перебрав потрібні інструкції від його керманичів і виїхав лагідним березневим вечором разом з поручником Семенком до Горішньої Австрії, де був у Фрайштаті великий табір українських полонених для їх приготування до майбутньої боротьби за визволення батьківщини. В його пам'яті промайнув світ сонця в горах, контрасти темної зелені ялиць і озолоченого проміннями сонця снігу, брунатних прогалин лісу і нечислимих снігових рож на південних схилах гір. Він збудив Семенка, бо потяг наближався до Фрайштату.

По короткім полагожденні формальностей в таборівій канцелярії, пішли вони в супроводі австрійського старшини широкими проходами поміж бараками табору, що прокинувшись гудів як вулій. У великім бараку, що служив читальнею і салею зборів, було кілька сот вояків, що зібрались як заступники всіх інших привітати відпоручника Союзу Визволення України. По жороткій виміні привітальних промов в супроводі виявів піднесеного настрою присутніх, зазнайомились відвідувачі з ходом організації збройних частин, які мали взяти чинну участь у визволенні України. При цій нагоді відбулась і перша зустріч Марка з Рябошапкою, якого йому було спеціально поручено вже у Відні.

Називали його не зважаючи на його ще дуже молодий вік Миколою Чудотворцем за той справді чудодійний вплив, який від здобував в короткім часі й на найменш свідомих українських вояків царської армії. Здавалось, що він носив в собі рід національного полумя, яким розпалював українську душу в кожному, у кого вона справді була, хоч і під найгрубшою верствою змосковщення та військової муштри. Отже й зробивсь він природно одним з головних ідеологічних творців українського війська сірожупанників в Австрії, які разом з організованими в Німеччині синьожупанниками пішли визволяти Україну, хоч і не пощастило їм як цілним військовим формаціям одіграти тої ролі, яку їм спочатку було визначено.

Далекосяглість визвольної ідеї і глибина зрозуміння національної справи виявлені Марком, зробили на молодого ентузіяста не менше вражіння, ніж його натхнений запал вразив Марка, отже не зважаючи на короткість його побуту в таборі, утворився між ними звязок міцнійший звичайної приязні.

Він віджив і тепер негайно і кожний з них відчув, які глибокі трагедії пережив другий протягом минулого фатального півтора десятка років. Рябошапка відчув також, яким щирим і повним співчуття було й конвенціональне формою

запитання Марка, як велося йому протягом минулого часу.

Історія сотника Рябошапки була відзеркаленням цілої безмежної трагедії України від тріумфу досягнення найвишого історичного ідеалу, національної державности, її короткого тривання і втрати в невпинній кривавій борні. В боях перемандрував він кілька разів Україну від Києва до Львова, брав участь в останнім здобутті української столиці разом з польською армією, бився до останнього в шерегах повстанців, і коли не наклав головою, то завдячував це більше власній відвазі ніж військовому щастю. Спалахувала його душа при окремих споминах і освітлювала як блискавкою події і людей.

— Доля кусає як пес за пятаки того, хто перед нею тікає. Моїм звичаєм, казав він, було не ховатися до вичерпання сил, а пробивати більшовицькі оточення, подвоюючи напручення сил.

— Але боротьба робилась все більше розпучливою, оповідав він, перстені більшовицьких відділів посланих проти нас стягались все вужче навколо нас, здобувати зброю і набої робились все тяжче. Доводилось розв'язувати деякі табори, яким бракувало зброї. Та й дух деяких повстанців почав відупадати. Траплялися й поодинокі випадки зради тих, що сподівались заробити собі нею московську ласку.

— Трапилось таке й поміж моїми вояками та вразило мене дуже й особисто. Треба вам сказати, що перебували ми саме в лісі під селом, де я мав мою дівчину. Батька Гануся не мала, згинув він в армії Петлюри, але й доньку добре виховав, була гідна його пам'яті. Жила з самою матір'ю поза селом під самим лісом маючи дві корови і невеличке господарство. Була дівчина жвава й відважна, помагала нам багато приносячи часом їжу і відомості про рух більшовиків.

Ризикувала стало життям, але війна війною, та й була вона дуже хитрою. Окрутила так більшовицького старшину, тульського слюсаря Бочкова, що той хотів навіть з нею оженитися і забрати її до Тули по демобілізації. Але сталося

інакше. Знайшовся й між нами падлюка, молодий хлопець, Василь Панченко з Чернігівщини, що захотів урятувати своє життя зрадою, ціною життя інших. Одного попудня прибіг до нас небіж Ганусі, хлопчина Івасик, приніс лист від неї, де вона повідомляла, що Василь був у Бочкова, та що большевики негайно по тім заворушились і мають правдоподібно наступного дня оточили наш постій. Сама Гануся рішила тікати до нас і просила мене виїти вечером до стодоли, за якою ми сходилися ранійше.

Я зібрав своїх хлопців, оповів коротко, що нам загрозувало, наказав розійтись, бо набоїв майже вже не було, і кинувся прожогом до хати Ганусі, бо сонце вже сідало, а перейти треба було кілька кілометрів. Я поспішав, як ноги лише несли, передчуваючи лихо. І не помилився. Ганусі за стодолю не було. Скочивши до хати я почув її придушений крик. На підлозі лежала мати з розбитою головою, а Гануся борикалась з останніх сил на лавці намагаючись вислизнути з під тягару заспаного Бочкова. Я вдарив його тяжким табуретом по червоній потилиці і він зсунувся на підлогу як мішок з мукою. Гануся кинулась хлипаючи до матери, але та вже не жила. Я побачив, що її ліва скрания була глибоко пробита військовим наганом, який лежав на столі. Я всунув його разом з набоями до кишені, підвів майже непритомну з жаху і болю Ганусю і випровадив її на подвір'я. Не можна було втрачати ані хвилини, большевики могли вже шукати свого "начальника", що вийшов самий на "любовні пригоди", бажаючи очевидно обрахуватися без свідків з "зрадливою нареченою". По хвилині намислення я запалив стріку й подався поспішно до лісу більше несучи ніж ведучи знесилена дівчину. Хата її палала як смолоскип.

Прийшовши трохи до себе вона оповіла мені, що чекала мене за стодолю полишивши в хаті матір, яка казала, що їй старій большевики нічого не зроблять, та й що вже час їй вмирати. Але коли Бочков почав її бити вимагаючи, щоб сказала, де донька заховалась, вона не витримала й по-

чала кричати. Гануся прибігла рятувати катовану маму, але кат кинувся до неї вигукуючи люто запіненими устами — я тобі покажу як до повстанців бігати! Боронячи доньку від напасника стара схопила його за горло, але він відтрутив її і вихопивши револьвер вдарив ним кілька разів її по голові кладучи трупом. Я вскочив кілька ментів по тім...

Доба повстань кінчалась. Я рішив передістатися з Ганусею до дому, на Кубань, де оповідалося, що я загинув на війні чи лишився в полоні. Наша мандрівка була дуже довга й небезпечна, бо з дівчиною було тяжко ховатися і треба було її боронити що разу від московських хижаків. Наган, яким було вбито її матір, придався мені також не раз. Але я мав криївки в різних місцях України і мав змогу набути нам фальшиві папери. До того ж багато ладу тоді не було. Москва властиво не знала тоді, що робити. Хотіла купити нас ласкою не маючи до нас найменшого довіря. Починалась "Нова економічна політика". Селянам дали на кілька років сякий такий спокій. Я спромігся заховати добре своє "петлюрівство" та участь в повстаннях і не зле розгосподарився. Але прийшла "колективізація", грабовання, нищення, розстріли, заслання й жахлива голодова катастрофа...

Голос Рябошапки затремтів непомітно. — Я полишив все, відпровадив Ганусю з синком і донькою поза багна горішньої Кубані, в гори понад Дашківською станицею, де батько має хатину й пасіку, куди московські посіпаки заглядають не часто. Може дасть Бог визволити родину, щоб дітей не поробили комсомольцями, хай краще на чужині поневіряються...

Рябошапка закінчив своє оповідання трохи засоромлений що оповідав про "свої" справи. Марко зрозумів його і поклавши руку на його плече, промовив: — Всі маємо спільне лихо, але й московські дерева не сягнуть до неба, не сама лише Україна терпить від московського лиха. Воно лягає все більш нестерпним на життя цілої Європи.

— Може так і треба, промовив по короткім намисленні

Рябошапка. Може тягар лиха викує з нас твердих людей. Москва й сама не знає, які можності зруйнувала вона, руйнуючи колхозами життя нашого селянства. Я ж був не самий, що проміняв рушницю на плуг сподіваючись, що Москва дасть хоч якусь можливість існування, таких як я, були на Україні міліони. Але разом з українським селянством виростала наново й сама Україна, і цього було для московських можновладців досить, щоб зруйнувати всіх і все, виголодити міліони, загнати на північ і на той світ сотки тисяч. Отже як боротьба, то боротьба, будемо боротися до кінця.

— Ви знаєте, як я радий, що зустрів вас, промовив Марко, я знаю не лише вашу здібність запалювати інших, а й ваш організаційний хист. Ви матимете знов широке поле до попису в цій ділянці по обох боках кордону. Я вам дам кілька листів до наших спільників на Україні, на яких можете покладатися і які будуть вам дуже в пригоді. Я мушу їх ще написати, але завтра перед полуднем ви їх матимете. Отже до завтра.

Рябошапка одійшов разом з Козієнком, у якого він мешкав. Марко залишився на веранді вдивляючись замислено в темряву ночі, крізь яку виблискували поміж кіпарисами саду вогні Істамбулу на протилежному березі протоки. Думки про минуле й майбутнє мішались у нього і він намагався даремно зосередити їх за змістом листів, які він мав писати. Думки вихоплювались і крутились навколо небезпек, які могли загрожувати Христі в останнім менті перед остаточним опущенням Царгороду, протягом останнього вечора, який вона хотіла відбути в каварні на своїй стійці, щоб не викликати зайвого підозріння ворогів. По своїй останній пригоді мав Марко не багато надії на те, що його зносини з Христею лишилися таємницею для його ворогів. А знаючи їх люту послідовність він міг слушно побоюватись, що вони пометяться й на його спільниці. Минулого вечора Добротний не міг ще знати, як було виконано його наказ втопити противника, отже й стерігся мабуть збудити його підозріння якимсь зло-

чином спрямованим проти Христі. Цього ж вечора він гадав очевидно, що не потребує більше оглядатися на втопленого та може зліквідувати безкарно й його помічницю.

Він справді не лишився нечинним і Христа не лишилась цілком безборонною. Цього ранку він повідомив Сабрі Пашу, що має землячку заняту в каварні “Мореа” і побоюється за її долю. Старий дипломат не потребував знати багато, щоб зрозуміти, як багато залежало Маркові на безпеці цієї землячки, і пообіцяв не лише наказати передати їй записку Марка з осторогою через агента, на якого можна було покладатися, а й доручити йому охорону дівчини. Марко не міг захвати цілком свого занепокоєння, і Сабрі Паша додав, що його відпоручник, молодий Ахмед, є досвідченим в справах цього роду й користується цілковитим підтриманням поліції, яка має до того ж зуб проти цієї каварні, яка займається широко торгом наркотиками і дівчатами.

Міцним зусиллям волі скупчив Марко цілу свою увагу на справах, про які мав писати, і засів до праці в своїй кімнаті. Розуміючи його настрій Сабрі Паша не затримував по вечері і зазначив лише, що всі обіцяні йому зарядження зроблено та що він може спати спокійно.

Але спати не мав Марко ані часу, ані охоти. Побоювання за долю Христі міг він перемогти лише працею, і працював пильно цілу ніч викінчуючи листи один по одному. Перенапруження нервів спричинило в нім той дивний духовий стан, коли межа між дійсністю й уявою майже зникає. Йому видавалось, що він бачить перед собою осіб, до яких писав, говорить і радиться з ними, переконує й дає себе переконати. Коли між цими постаттями й обличчями осіб, з яких може дехто вже й не жив, виступає і образ Христі, його хвилювання не мали страху, її очі промовляли до нього вірою і коханням.

Він кінчив працю, коли день заглядав вже до вікон. Не гадав, що зможе спати, і хотів примусити лише себе відпочити знаючи, що останній день його побуту в Царгороді від-

починком для нього в ніякому разі не буде. Але твердий сон охопив його несподівано і тримав ще в небутті, коли вже сонце стояло високо на небі.

День зачався для нього добре. При сніданку господар передав йому усміхаючись цілим обличчям лист. Лист був від Христі і містив лише кілька рядків такого змісту: "Пишу в посліху, бо п. Ахмед чекає. Все добре, перебуваю в Кубовичів, готова виїхати сьогодні вечером разом з іншими. До побачення. Гвоя."

На вияви його глибокої вдячності відповів господар весело: Ми можемо бути також вдячними вам за те, що ви причинились до уязнення двох злочинців, проти яких було тяжко знайти вистарчальні докази, щоб замкнути їх. Ви мабуть їх знаєте, сказав він, витягаючи з коперти урядового формату дві світлини. Це були обидва фанаріоти, креатури Добротного, яких Марко бачив часом з ним разом в каварні й в однім з яких він пізнав легко перевізчика, що ледви не зробився його Хароном.

На його ствердження цього зазначив господар з вдоволенням: Це йому даром не минеться, хоч би його й московські опікуни інтервеніювали найбільше енергійно на його користь. Ви посвідчите на письмі його замах на ваше життя, а я ручуся, що ваші вороги не довідаються наслідком цього ані трохи про ваш дальший побут на цім світі. Тим часом мушу виявити вам мій подив не лише зручності вашої приятельки, властивої деяким жінкам, а й небуденної приязності духу. Обслуговуючи Ахмеда по одержанні вашої записки, вона звернула його увагу на присутність двох фанаріотів, яка вказувала на те, що Добротний готує якийсь новий злочин. Остільки ж непомітно попросила вона його зателефонувати під якимсь претекстом до "княгині", коли її було покликано до неї в цілком незвичлий час. Виконавши умовлене він продовжував стежити за обома лайдаками, а коли їх було також покликано до бюро відокремленого вузьким коритаром від каварні, він зрозумів о що ходить, виї-



шов на вулицю і не помилявся. Біля заднього виходу з каварні стояло велике авто. Укравшись в тіні він не потребував довго чекати. Фанаріоти винесли між собою постать з покритим обличчям, тримаючи її з обох боків під рамена і всіли з нею до авта. Ахмед скочив до нього, коли воно порушилось, вчепився за підставку для багажу, переліз понад автомат і загрожуючи шоферові револьвером, примусив його скрутити до дирекції поліції. Можете уявити собі прикре здивування обох лайдаків, коли кілька кавасів спонукали їх висісти та внести до поліційного бюро їх здобич. Але коли з неї було знято темну шаль, якою її було обмотано, прийшла черга дивуватися на Ахмеда. Замість кольнерки, яку він мав врятувати, він пізнав саму власницю каварні, “княгиню” Дадищеву. Прийшовши до себе по міцних дозах протинаркотичних середників ужитих поліційним лікарем, вона дістала напад гістеричного плачу. Але це її від негайного переслухання по тім не урятувало. По кількох незручних намаганнях викрутитися вона склала цілковите зізнання. Вона зізнала, що завелась на валюткових спекуляціях її спільника та зазнала втрат, які загрожували існуванню її каварні. Вона не мала змоги повернути своєчасно позички уділеної їй Добротним і мусіла згодитися продати йому свою кельнерку. Вона мусіла також зізнати, що знала, яка доля чекала її жертву, бо знала й особистого Самуеля Баруха, якому належало й затримане поліцією таємниче авто разом з його шофером, який мав тим часом ролю свідка при дослідженні справи. Що Барух займався торгом живим товаром і поділяв свій мало почесний побут поміж Царгородом і Каїром, було звичайно поліції відомо, але поки він не уживав очевидно злочинних засобів і зваблював загально уживаними методами дівчат до широко відомих каїрських закладів розпусти, гострих заходів проти нього не уживалося. На задоволення “княгині”, яку було затримано в арешті для дальшого докопання, що вона ніякого відношення до торгу дівчатами не має, інспектор відповів звичайно іронічною усмішкою.

Остільки ж даремно намагались вибілитися обидва фанаріоти, запевняючи, що їм було лише доручено відвезти “хору до дому”. Але міра їх злочинів переповнилась і органи царгородської безпеки рішили унешкідливити їх оскарживши в намаганнім пірванні жінки, без огляду на їх “дипломатичних” опікунів. З свого боку буде правдоподібно міністерство закордонних справ жадати відкликання Добротного. — Закінчив Сабрі Паша свій звіт.

— Ну, то дістанете ще гіршого, зауважив Марко усміхаючись, Москва не може бути кращою назовні ніж в середині.

— Мусимо звичайно тим часом терпіти, відповів господар, а разом з тим намагаємося тримати москвинів принаймні в якихось межах пристойности. Між іншим маємо особливий зразок московського нахабства. Советський посол жадав в Анкарі видання консулярного секретаря, вашого приятеля Носенка, запевняючи, що він є звичайним злочинцем, бо споневірів ніби державні гроші. На це міністерство відповіло, що потребує формальних доказів для переведення доходження, бо обставини небезпечної втечі “невозвращенца” були йому відомі не зважаючи на те, що всі учасники цієї афери мали хоч і цілком різні причини мовчати. Але виїздові Носенка, як я довідався, не було роблено ніяких перепон. Міністерство дало вже відповідні зарядження контрольній владі на кордоні, і заявить советському послу, що Носенко передістався за кордон таємно...

— Ми справді не знаємо, як вам дякувати за всі ваші старання для нас, промовив Марко зворушено. — Може матимемо нагоду віддячитися, коли Україна буде вільною.

— Я не маю сумніву відносно цього — відповів господар поважно — а тим часом, спільний ворог — спільна справа.

— А тепер до наших ближчих справ, казав він далі. Я хотів би, щоб принаймні ваш виїзд відбувся приємнійше ніж ваш побут в Царгороді. Ваші приятелі виїздять сьогодні ве-

чером по дев'ятій. Про те, щоб їм нічого злого не сталося, подбають мої приятелі. Таємницю ж вашого існування на землі буде захищено найкраще, коли ви вийдете поза межі Туреччини автoм. Ви зможете зачекати на ваших земляків в Свіленграді й продовжуватимете далі разом з ними.

Плян цей був остільки розважним, що на нього можна було відповісти лише сердечною подякою. Дальшу їх розмову перервав прихід Рябошапки і Козієнка. Лишилося передати листи з кількома поясненнями відносно осіб, для яких їх було призначено. Скориставши з того, що Козієнко розмовляв з господарем, з яким він мав тепер співпрацювати самотійно й безпосередньо. Марко промовив до Рябошапки — не знаю, коли й де побачимось ми знову, може на чужині, а може й на Україні, а тим часом прошу вас бути певним, що ваша родина на чужині поневірятися не буде. Коли вам пощастить видобути дружину і дітей поза межі совітського лекла, умістіть їх десь в Галичині, щоб діти виростили в національнiм оточенні та були гідні батька. Ми будемо дбати про них. Даю вам цю особисту пораду, бо знаєте, що нас вяже щира приязнь.

Рябошапка глянув вдячно на приятеля відповідаючи усмішкою в якій радість лучилась з смутком. — Мені видається, що ви є в стані читати думки інших — промовив він. Я хотів властиво зробити це. Самий я вже не здібний ані господарити, ані робити якусь іншу байдужу працю. Мене пече ненависть до Москви і гонить до чинів боротьби проти неї. Не маючи журби за долю родини я зможу рухатися вільніше і зробити без порівняння більше. Я знаю, що я не самий і маю приятелів по обох боках кордону, число яких стало росте. Щирим потиском рук висловили приятелі все те, що могло бути недоговореним між ними.

Потяг котився долиною Мариці від турецького кордону до столиці Болгарії. Пірвані його нестримним рухом подорожні линули блискавкою і полишали за собою все, до чого сягав їх зір і до чого лишався байдужим. Він линув країною, яка по кривавих подіях світової війни вернулася до своєї щоденної праці на широких ланах, на розлогих схилах гір, вздовж тихої ріки, яку означається в національним гімні "окровавленою". Селянки, що управляють тютюн, розгинали умучені спини, прислонювали очі долонею від проміння блискучого сонця і дивились на частинку чужого світу, що линула блискучим тором повз них до свого призначення. Чи їх думки летіли за потягом в далечинь, чи вертались негайно до праці на рідній ріллі, чи може просто зникали без сліду як пасама пари й диму кинуті машиною на околиці.

В коритарі потягу стояла біля вікна Христя поруч з Марком, рух потягу тулив її до його рамени і давав відчутти глибше його близькість. Швидка зміна краєвидів перед її очима злагіднювала рештки радісного хвилювання, яке ще тремтіло в ній від перших хвилин побачення, і цієї мінливості, що миготіла перед нею, хотіла б вона втримати незмінним лише її сучасний щасливий стан.

—Знаєш, Марку, казала вона, я тепер, по двох днях мук неспокою перед від'їздом така щаслива, ніби я раптом одужала по тяжкій недузі. Не гадай собі, що я боялась за власне життя, я справді відчувала, що тобі загрожує смертельна небезпека. За себе я властиво взагалі не боялась, бо довідавшись про небезпеку, яка загрозувала мені безпосередньо,

я довідалась одночасно, що ти живеш і борониш мене. Діставши твою записку і знаючи, що в каварні відбувається торг дівчатами, я зрозуміла відразу, яка саме небезпека мені загрожувала. Тим більше, що я знала вовчу захланність Добротного, що не лише хотів помститися й усунути мене, а й добре заробити. Але я вже страху не мала. Ахмед викликав довіря до себе, але я властиво не знала, для чого саме, я просила його зателефонувати до “княгині”, коли мене було покликано до неї, може я лише хотіла мати певність, що він мене пильнує.

— “Княгиня” себе визначною акторкою в ніякім разі не показала, та й цілий плян пірвати мене було очевидно укладено поспішно й тому не дуже спритно. Уяви собі, “княгиня” кличе мене до себе, запрошує з бюро до сусіднього сальйонику, урядженого для інтимних побачень, починає скаржитися, що кельнерки її окрадають, запевняє одночасно, що знає мою порядність, і пропонує, досить несподівано, мені подвоїти мою платню, щоб я доглядала за іншими. Я звичайно ніби згодилась дякуючи пересадно за її добрість. Балакаючи безупинно, щоб заховати своє поденерввання, моя господиня приготувала сама дві філіжанки кави запевняючи, що це її помагає проти болю голови, хоч звичайно вона пила лише чай. Але вона хотіла очевидно лікувати мою голову, бо стоячи спиною до мене вона кинула щось до одної з філіжанок, не гадаючи, що я побачу це в зеркалі, поставила праворуч і подала потім мені. Я напружувала свій розум, щоб уникнути кави з небезпечним додатком, хотіла просто перекинути філіжанку, але лобоювалась насильства фанаріотів. В цей момент задзвонив телефон в бюрі. Спонукана звичаєм “княгиня” скочила туди пробурмотівши якусь зовсім не артистичну лайку, вдарила слухавкою по телефону на столі і вбігла назад до сальйонику з чарівною усмішкою на почервонілім від люті обличчю. Але запізно, я переставила вже філіжанки з блискавичною швидкістю. Ми випили каву майже одночасно; вона вибачилась пішла знов до бюро й дала при-

тишеним голосом якесь зарадження домовим телефоном, але я не потребувала чути його, щоб знати, о що ходить. Вернувшись вона сіла біля мене на канапі продовжуючи свою гістеричну балаканину. Помітивши, що їй робиться все тяжче говорити, та що вона починає плести цілковиту несинітницю, я почала удавати непереможну сонливість і примкнувши очі оперла голову на спинку канапи. Минуло кілька хвилин, протягом яких я стежила зпід примкнутих повік за нею. Я бачила, що вона чекала, щоб я заснула міцнійше, але хитнулась як п'яна і прилягла сама в протилежнім кутку канапи. Я огорнула її широкою запоною, яку носять ще старі туркині, виключила електричне світло, вислизнула на коритар, дісталась непомічена ніким на вулицю і побігла до Кубовичів. Мені було не до сміху, а разом з тим мені згадувалось чомусь, як ми робили колись нечемні жарти з нелюбою учителькою...

Марко не витримав і схопив її сміючись в обійми, але випустив негайно, вибачаючись перед грубим англійцем, якому він перегородив прохід. Той покивав головою усміхаючись і гадаючи, що натрапив на молодих, які відбувають свою подружню подоріж, і він не дуже помилився.

— Дай спокій, Марку, запротестувала сміючись Христя, ходім до переділу, треба потішити Меласю.

— Її вже потішає Дмитро, відповів Марко, прямуючи до їх спільного переділу й намагаючись втримати рівновагу, коли потяг хитався в швидкім бігу на закрутах.

Потішати Меласю справді не було потрібно; її очі то робились вохкими, коли вона згадувала полишених батьків, то виблискували втіхою, коли звертались на товариша її подорожі і життя; ясність і тіні перелітали її обличчя, як хмарки у ясний вітряний весняний день.

Розмова молодих подорожніх то спалахувала, то пригасала, бо хотілось висловити багато думок не все повязаних між собою. До того ж спільна подорож обох пар провадила лише до ближчої спільної мети, якою була Генуя, де Носен-

ко й Мелася мали прилучитися до групи українських емігрантів, що прибули до порту з Туреччини раніш їх і чекали на пароплав, яким мали виїхати й італійські заробітчани до Аргентини та інших південно - американських республік.

Вступивши до переділу Христя присіла до Меласі і обнявши за стан запитала, чи подорож виглядає так, як вона про неї мріяла. Усміхнувшись напів-тужливо дівчина відповіла, що уявляла її собі з поворотом, але кращого подорожнього товариства собі не бажала.

Христя запитала жартовливо, чи ця добра думка відноситься лише до Дмитра, чи й до інших, і дістала на це відповідь від почервонілої Меласі, що про самого Дмитра вона цього вже тому не сказала б, щоб не мав нагоди робитися зарозумілим.

— Ну, Дмитре, жартував в свою чергу Марко, ви дістали добру виховачиню. Але матріярхат буває у нас звичайно чинним лише доти, доки жінка зробиться метірю, бо потім він спрямовується головню на дітей, перед якими вона покликається дуже охоче на авторитет батька.

— Хто б міг думати, зауважив з удаваною поважністю Дмитро, що значний природний приріст українського населення походить з поспіху чоловіків визволитися зпід матріярхату.

— Дайте спокій Меласі, вступилась Христя за молодшу приятельку, ми не визнаємо ніяких теорій в родиннім житті.

— І маеш слухність, Христе, згодився Марко, бо теорії належать до обсягу розуму, а не чуття.

— А я зрікаюсь назавжди всіх прав матріярхату, заявила Мелася з нарочитою урочистістю, яку рештки дитинності в її вигляді робили ще більш комічною.

— Я дякую тобі сердечно за це, промовив не менш урочисто Дмитро, цілуючи в присутності інших лише її руки, принаймні наша дитина не уважатиме себе ніколи наслідком протесту батька проти матріярхату.

На сміх співрозмовців, до якого пристала й Мелася ко-

ваючи в нім своє засоромлення, вона промовила почервонівши і з докором. — Які ж дурниці можеш ти, Дмитре, говорити!

— Не гнівайся, дівчинко, я вже буду чемним, заспокоїв її Дмитро. Але її обурення було більше удаваним.

Дискусію про матеріярахат закінчив Марко зазначаючи, що доба слави й лихоліття України поставила найтяжчі життєві вимоги не лише до батьків, а й до матерей, яких батьки не все були в стані оборонити. Згадавши про Україну згадав Марко мимоволі й про Рябошапку та оповів товаришам подорожі про радість, яку справила йому зустріч з ним, про його пригоди і намагання урятувати родину його разом з тисячами інших втікачів.

— І таких героїв, з яких історія знатиме мабуть не багатьох, родить українське національне живло невпинно й непереможно. Це ті праведники, задля яких Бог гоговий пробачити гріхи Содому й Гомори. І ми їх маємо досить, щоб нарід міг принести покуту за ті інтелектуальні українські кола, які поповнили справжні содомські гріхи свідомо й невідомого, чинного чи пасивного москофільства. Значення їх для нації знає Москва очевидно дуже добре намагаючись вишукати й винищити їх та зробити націю безголовою отарою. Ця боротьба відбувається й на чужині. Але провідники тут більше існують ніж витворюються. Отже тим пильніше треба вишукувати їх та включати до спільної чинності...

— Це буде одним з ваших найголовніших завдань, Дмитре, промовив Марко звертаючись до нього безпосередньо. Знайти їх буває звичайно не легко, бо справді значні національні одиниці реклями собі звичайно не роблять, але вишукати їх необхідно, щоб і на чужині повстала частина тої національної верхівки духу й чину, без якої нарід нидіє й упідлюється.

— Я вас, Марку, добре розумію, відповів Носенко, й поділяю вашу мрію й плян витворення на чужині спілки, свого роду братства кращих під національним оглядом, що лучи-



ли б в пляновій чинності мільйони українців почасти розпорошених, почасти злучених в окремих кольтоніях, головню в ріжних державах Америки.

— Так, казав далі Марко, лише наявність такого обеднання національного духу й чину, на яке зможуть взоруватися українські осередки на чужині, зможе урятувати їх від асиміляції аж до того часу, коли вони матимуть спроможність вернутися на батьківщину.

Марко звернув нарочито розмову на майбутню чинність Носенка, бо він міг стверидити з глибоким вдоволенням, що тижні, які минули по його втечі з советського Генерального Конзуляту, викінчили перетворення його духового ества. В нім не лишилось вже нічого від колишнього неспокою й незрівноважності. Він полишив за собою всі сумніви й хитання.

Носенко викликав у Марка глибоку втіху подібну до тої, яку викликає у різьбяр викінчений ним твір високої мистецької вартости. Мистецтво Марка було винаходити нехибно відповідний національний матеріал і різьбити з нього постації керманичів в ріжних ділянках боротьби нації за її вільне існування проти її єдиного відвічного ворога. Він осяг в цім мистецтві цілком виїмкової досконалости, яка мусіла бути до того ж вільною від кожної шабльоности й схематичности, бо нема в світі двох осіб однакових навіть тілом, а ще менше духом. Він знав, що першою вимогою досконалости витворення духу є, як і в творі з мармуру, його гармонійна одноцілість, усунення кожної внутрішньої суперечности, неприродного контрасту, що вражає відемно в творі з мертвого матеріалу не лише глядача, але й руйнує самий твір духовости. Він не помилявся майже ніколи чекаючи, що природна боротьба внутрішніх сил вирівняє всі суперечності в душі його вибранців. У відношенні до них був він не лише творцем, а й твореним, бо жив і самий далі в тих, що одержували частинку його власного духу. Його вязала з ними приязнь на ґрунті спільної праці. Вона була тим більше необ-

хідною, що заступала почасти на чужині національне живло батьківщини.

Коли чуття духової лучности з співробітником було Маркові добре відоме, то для Носенка було воно ще досить новим; тим більше воно хвилювало й підносило його, збуджуючи жадобу чинности.

Розмова в переділї ушухла, але настрої викликаний нею лишився, близькість між приявними, хоч і ріжна своїм змістом, чулась ними виразнійше. Стукіт коліс лучився з ритмом думок.

Їх перервав кондуктор повідомляючи подорожніх, що до Білгороду лишалось пів години їзди. В потязі повстав рух тих, що висідали в югославській столиці. Розмову в переділї відновив Носенко згадуючи кількох українців, що мали не велику приємність перебувати в цім місті. Зазначив і Марко тяжку атмосферу сербського москофільства, в якій доводилось жити українській кольонії тут, висловляючи переконання, що серби його ще колись гірко спокутують. Він навіть кілька особливо яскравих прикладів нахабства численних московських емігрантів, що почували себе тут панами та дивились згори й на своїх сербських господарів вважаючи їх своїми майбутніми слугами. З свого боку оповів Носенко з властивим йому гумором про кількох так званих білих москвинів прийнятих на службу навіть до сербської поліції, які діставали свої зарядження з советської Амбасадї, та запровадили в білгородській політичній поліції терористичні звичаї московських черезвичайок, що далися тут в знаки не лише українцям та козакам, а й деяким хорватам, та навіть самим сербам.

Приявність московських шлигів на пероні перешкодили Маркові викликати когось зі своїх у двірць, та й інші не мали охоти виходити з переділу. Часовиси можна було купити з вікна.

Коли потяг загойдався знову в ритмі свого бігу, довідався Марко від кондуктора, що в спальних вагонах були

ще вільні місця і спонукав жінок відпочити вигідно до Любляни, щоб показатися не оспалими, а бадьорими українками в Італії. Проти такого патріотичного аргументу зверненого до їх краси, жінки опертися звичайно не могли, а відпровадивши їх розгойданими коритарами, переконались приятелі швидко й самі, що противитися сну без потреби й чоловіки неспроможні.

Коли Христа з Меласею вернулись ранком до переділу зачесані й припудровані не лишилось від сну на їх личках й сліду. Мелася привітала Носенка, ніби його що найменше тиждень не бачила, і зачервонілась показавшись нестримною. Але за хвилину вона вже оповідала, як приємно засипляти, коли потяг гойдає як в колиці. Христа привітала Марка стиском руки й глибоким поглядом очей, що висловлював більше ніж слова.

Відбули звичайні, нескладні зрештою, формальности на останнім кордоні і опинились в Італії, не справжній ще, але в тій її частині, де столітнє панування Відня було вже стерто і відновлено прикмети краю, які закорінили тут відважні й непогамовані громадяни королеви Адрії, Венції, батьківщини великого мандрівника Марко Польо, опори християнської культури на Середземнім морі.

Карст з своїми голими горами, свідками людської нерозважності в грабівничій експльоатації лісів, не давав багато віхи очам подорожніх. Але море в околицях Трієсту привітала Мелася радісними окликами, як знайоме й приязне живло, яке від віків вабило до себе українські сили. Вона бавилась краєвидами і всім, що можна було бачити з вікна, як дитина. Її жвава безжурність захопила й товаришів подорожі, які піддалися цілком чару італійського оточення, хоч подорожували й не для власної приємности.

З усіх чотирьох бував в Італії лише Марко і давав охоче пояснення звертаючи увагу інших на різні особливости краю. Принагідно він зазначив, що багато італійських будинків забарвлено тими ж самими лагідними жовтавами, зелена-

вими і червонавими тонами, які він спостеріг на будинках античної Помпеї, і висловив припущення, що біла барва вражає очевидно неприємно очі під блискучим промінням південного сонця. Цей-же смак до лагідніших барв принесли італійці й до північних частин своєї батьківщини, хоч він був тут і менше оправданим. Зрештою ця барвистість будов злагіднювала гармонійно сувору архітектуру чотирикутних церков, що підносились з сірого скелястого ґрунту на тлі кипарисів і піній поза низькими мурами цвинтариш.

Ці краєвиди були так відмінні від білих хатин і круглих церков України серед буйної зелені садів, що виглядали островами серед хвилястих просторів нив і лук. І все ж Христя висловила чуття багатьох українців в Італії, кажучи, що тут віє чимсь рідним не лише від італійської привітності. Марко пояснив, що чуття це походить не лише з потягу європейської людини відвідати південну прабатьківщину цілої європейської культури, в якій вже дуже вчасно перемішалися південні й північні впливи, а й з безсумнівної органічної приналежності української нації до культурної спільноти народів навколо Середземного моря, звязок з якою зміцнили й відновили італійські кольтоністи в Криму та в південній Україні.

Коли потяг наближався до Венеції, Мелася виявила остільки дитинний жаль, що їй не доведеться оглянути цієї перлини давньої і сучасної краси, що Марко порадив жартовливо Носенкові, доглядати за нею, щоб вона не вискочила з вікна та не втікла. Тим часом він самий потішав її кажучи, що вона ще матиме нагоду в житті побачити й Венецію, і інші світові дива, та що Генуя також гарна.

— Гарна, та інша, зауважила слушно Мелася зігхаючи. Не довелось їй оглянути ані Падови, ані Верони, ані Міляно, по яким вечір зійшов на італійську землю і сутінок не дав їй побачити навіть з вікна вагону її простір поміж Мілянном і Генуєю.

Генуя стрінула подорожніх лагідним, вохким подихом мо-

ря, який вони втягали з насолодою перебувши дві доби у вагоні, притишеним рухом міста і порту, дзвінками трамваїв і ріжнокольоровими вогнями морських сигнальних ліхтарень. Вони спинились в готелі «Кольомбо», від якого вуличка збігала кількома терасами просто до порту.

Полишивши жінок виспатися по довгій подорожі вийшли Марко з Носенком по сніданку відвідати земляків, що чекали на емігрантський пароплав до Аргентини. Вони знайшли їх в бараках перероблених з старих припортових магазинів на горбі поза портом. Переселенці були в добрім стані, вдоволені прихильним ставленням до них італійців та опікою корабельного товариства, що вже перебрало їх на власний кошт. Видатки злучені з їх вдержанням та переїздом, мали вони сплачувати з немалими, хоч і не лихварськими процентами протягом ближчих років їх праці за океаном. Але вони цим не журились при звичаєні до впертої праці.

Провід над ними мав станіславівський вчитель Михайло Рогатий, який разом з автокефальним священником та одним з селян складав свого роду управу. Він говорив досить добре німецькою мовою, щоб оминути кожного московського перекладача, користався необмеженим довірям переселенців, був спритний і полагоджував всі формальности злучені з переселенням на загальне вдоволення.

Обох відвідувачів, з яких один до того ж мав пристати до переселенців, було стрінуто виявами щирої приязні. Справжня роля Марка і Носенка в ролі переселенців не була їм звичайно відома, а разом з тим вони мусіли знати, що хтось дбає про них, і загостреним чуттям людей, яким довелося багато витерпіти, пізнали вони у відвідувачів своїх невідомих оборонців. Отже й засипали обох питаннями про своє ближче майбутнє, про те «що робиться в світі» і про що вони самі не розуміючи чужомовних часописів довідатися багато не могли. Вони просили відвідувачів приходити до них частійше, тим більше що в найближчій часі мали вже відіхати.

З довірочної розмови з Рогатим, який відпровадив їх до готелю, довідалися Марко з Носенком, що атентат на пароплав «Марію» не лишився для втікачів цілком таємницею, хоч румунська влада й намагалась, щоб офіційно про це не було нічого відомо, знаючи добре, що кожні дипломатичні кроки перед московським урядом були б наскрізь даремними, з досвіду подібних афер в Румунії та Болгарії, де й вибух в софійській катедралі в цім відношенні нічого не змінив. Але раптове виведення всіх пасажирів і команди з пароплаву, поява військової поліції, переслухання деяких втікачів і притишені балачки поміж матросами зрадили в деякій мірі українським втікачам, яка небезпека загрожувала їм. Про ролю самого Носенка в урятованні пароплаву не довідався Рогатий і з цієї розмови, бо Носенко не хотів, щоб вдячність урятованих впливала в якийсь спосіб на його майбутні відносини до переселенців, з якими в ближчій часі мав він жити.

Христя з Меласею чекали вже на товаришів подорожі і стрінули їх докорами, що їх не збудили раніше, зрештою не дуже щирими, бо відпочивши добре були в найкращому настрою. Мелася нетерпеливилась оглянути порт і місто, але вона мусіла вийти з Носенком сама, бо Христя залишалась допомогти Маркові полагодити найпильнішу кореспонденцію.

Мелася цікавилася всім, як дитина новими забавками, грандіозними урядженнями одного з наймодерніших портів європейського суходолу, безупинним рухом малих портових пароплавів і моторових човнів, галасливою працею живих італійських і чужеземних матросів і робітників, мальовилами на мурах в саях морського двірця та їх люксусовим урядженням, каменіцями цдлого та інших портових урядів і багатьом іншим. Особливу приємність справили їй оглядини велетня й гордості італійської цивільної фльоти, "Рекса", і в порівнанню до якого виглядали трьохповерхові каменіці на березі, як будки. Роскішні їдальні, сальони, читальні, музичні салі, спортові урядження і каюти пасажирів з

останніми досягненнями комфорту зробили на неї велике вражіння; але врешті вона рішила, що цей люксус надто за-слонює саме море, та щоб відчувати його належно, краще їхати меншим пароплавом. З цим Носенко цілком погодився маючи на увазі дуже малі вигоди емігрантського пароплаву.

Щоб краще все бачити, відмовилась Мелася від трамваю, і вони пішли містом вгору, шумливими вулицями, то широкими й модерними, то вузькими й покрученими у вище положених дільницях міста. Вони переходили тунелями пробитими крізь скелі серед міста, в яких дзвінки трамваїв і розмови прохожих були потрійно голосними. Меласю дивували кам'яниці, які мали з одного боку п'ять поверхів, а з другого — лиш три, чи й оден, але вхід й до найвищого поверху провадив безпосередньо з вулиці, бо будова тузилась до скелі.

Чим вище виходили вони, тим ширше розгортався перед ними краєвид міста збудованого амфітеатром на схилах горбів з мурами старої фортеці на їх верхах. Звідти летіли колись гарматні кулі на кожного ворога, що намагався дістатися до порту та здобути місто. І під охороною своїх збройних сил місто росло й розвивалося посилаючи своїх дітей в найдальші закутки Середземного моря, аж до південної України та Криму, де почували себе генуезькі кольоністи як на батьківщині і полишили по собі руїни фортець і будов, які будували й у себе вдома.

Метою їх мандрівки був відомий далеко поза межами Італії цвинтар на верху одного з горбів відокремленого глибоким яром від верхів з старими укріпленнями на них. Вони прямували до володінь небуття не лише тому, що лучність між найвищим виявом життя, коханням, та небуттям була зрозуміла вже старим римлянам, які витворили культ “Венери Погребельної”, а й тому, що Марко порадив їм генуезьке “чїметеро” чи “кампо санто”, як його зовуть італійці.

Це був справді величезний музей італійського різьбяр-

ства майже двох останніх віків. В довгих галеріях “колюмбарія” знаходяться численні пам'ятники з різних матеріалів каменя й металю обчислених на найдовший спротив часу, статуї і релефи найрізноманітнішого змісту. Вони цікаві не лише з мистецького, а й з психологічного погляду. Заможні генуезці видавали багато тисяч лір, щоб полишити по собі слід на землі, урятувати від забуття себе і своїх близьких. Матеріалізм і містицизм виявляли тут різні сторони людського духу. Зміст композицій вказував на участь в них тих, що хотіли вшанувати мистецьким твором пам'ять дорогих їм вмерлих, чи готували такий пам'ятник для себе самих. Деякі означували ним свої досягнення на землі, інші мислили про той світ. Поруч з постатями політичних діячів, вчених, капітанів, мистців, купців та інших батьків міста, представляв великий барелеф на мурі мати, яку зустрічають на небі її вмерлі раніше діти. Особливе вражіння зробив на Мелісю твір високої мистецької вартости, з білого мармуру, виконаний відносно недавно, судячи після стилю й напису. Він представляв самого різьбаря, що тримав в обіймах свою мертво наречену. Коли Носенко запитав дівчину, над чим вона так замислилась, вона відповіла, що на її думку, ті, які втрачають близьких, гідні більше жалю ніж мертві, і що може е з її боку егоїзмом, коли вона все ж хотіла б вмерти раніш його. Носенко потішив її жартівливо, що вони вимолять собі так як Філемон і Бавкіда одночасний кінець, але мають ще правдоподібно досить часу для цього.

Контраст між тихими галеріями колюмбарія та міцним пульсуванням життя великого міста, був остільки значним, що вразлива Мелася опинилась в психічній стані людини, яка перейшла раптом від снів до дійсности. Вона перемогла його раптом, коли вони глянули з височини одного з бульварів на муравлище тисячів будинків з гордими церквами серед них, на порт в серпанку диму від пароплавів, на блакитний обрій моря і лагідні лінії берега аж геть до Санта-Мар-



гаріта, куди генуезьці виїзять на купелі і відпочинок в неділю.

Вони зійшли швидко вдлі і всіли до трамваю, бо зголоділи й гадали, що Марко й Христа чекатимуть на них. І вони не помилились.

По обіді вони вийшли всі разом, відвідати переселенців. Довідавшись, що між ними були й такі, які урятувались з Соловків, сподівалась Христа знайти когось, що знав її батька на засланні. Приймати гостей зібралась мало не ціла громада поза тими, що вийшли до міста, та кількома жінками, які доглядали по-перемінно за дітьми. Виявилась жвава розмова, якій Марко з Рогатим надавали напрямок, зосереджуючи на питаннях, які могли всіх цікавити.

В цій розмові не виявляли переселенці ані панічного страху перед гнобленнями, що примусили їх опустити батьківщину, ані егоїстичної радості, що саме їм пощастило урятуватися з пекла під московським пануванням. Це була властиво не втеча, а стратегічний відступ, які бували й раніше в українській історії. Досить хоч би згадати переселення запорожців до Добруджи по зруйнуванню Січі. В них чулося уперту життєву силу українського народу, прастару розважність українських козаків, які знали, коли можна вдарити, а коли треба тимчасово відступити; ту життєву силу, завдяки якій поширив український нарід свою національну територію аж до Кавказу, навіть перебуваючи під тяжким і жорстоким пануванням Москви.

Про большевицькі страхіття оповідали втікачі з епічним спокоем, як про річі звичайні й зрозумілі в советському "раю". Між колишніми засланцями не було нікого, що знав би особисто батька Христі. Про життя засланців на Соловках та в інших подібних катівнях знала вона досить з оповідань батька, але прислухалась уважно до всього, що оповідалось про товаришів його недолі, їй здавалось, що до неї промовляє знов голос її батька, що вона відчуває його присутність.

По павзі, яка наступила в розмові ніби для того, щоб

вшанувати короткою мовчанкою пам'ять тих, що загинули в боротьбі за батьківщину, запитав Рогатий Марка, чи не чув він щось на чужині про "Соловецький Заповіт". І на запит Марка, що це властиво має бути, оповів Рогатий про останній твір досить відомого українського професора історії, Ясновського, та про його кінець на заслання.

— Щоб зрозуміти, як з офіційно визнаного історика України, марксиста, зробився протягом кількох років заслання він найзапеклішим ворогом Москви, автором справжнього національного "Заповіту" — оповідав Рогатий, треба знати, як впливали Соловки на переважну більшість засланих туди українських комуністів. Ніде в Советському Союзі не було такої справді всебічної політичної школи, як на Соловках. Це була своєрідна соловецька "Сорбона", з якої виходили люди вже з світлими головами, в якій кинуті в страшні умови острівної тюрми, люди починали думати, хто вони є, чії сини, яких батьків, ким і за що закуті. Далі, поступово з боєм і невимовними моральними муками, вони засуджували пройдений шлях; а раптом пізнавши істину, радісно кричали "євріка" і вже перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу. Один з тих, що з Савлів перетворилися на Соловках в Павлів, казав: Я не шкодую за тою, так званою "волею". Мені здається, — що для того, щоб людина стала порядною, чесною і відданою нашій справі, їй треба потрапити на Соловки. Саме тут, в оцих снігах невилазних, нетрях вщерть набитих шляхетними кістками наших попередників, що під шелест сумних сосен соловецьких сплять невідомі, замучені, лише тут кидаємо ми наші забобони, кидаємо цілий мотлох найрізноматніших "ізмів" і дивимося на справу українського буття по людському, по діловому. Не потребуємо ніяких партій, а тільки союз національного єднання.

Професор Ясновський був надто українцем, щоб бути марксистом, він не спромігся оминати "ухилів", на критиці

яких зробили кареру тузин “наукових” і національних галапасів, потрапив до опозиції офіційній “науці”, зробився жертвою чергової “чистки”, дістався до в'язниці і по безконечнім “слідстві” на Соловки, де я з ним зустрівуся.

Я бачив, як він протягом кількох років заслання перетворився з звичайної людини застрашеної і вимученої переслідуваннями ІТУ в справжнього національного пророка, як дух його переміг муки тіла й піднісся на височінь, на якій вони його вже не досягали.

В часі одної з моїх розмов з ним по привезенню його на Соловки, я помітив, що Ясновський раз-у-раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба й їв. Очі його якимось ненатурально, злодійкувато, поглядали на свої нари. Мені стало ясно. Він був тяжко хворий на психозу голоду. Уся соловецька українська громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі; і Ясновський запопадливо їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар. Минуло що найменше шість місяців, поки вчений прийшов до норми і видужав. Тільки той, кому доводилося тяжко й довго голодувати, може зрозуміти, як тяжко й довго голодував Ясновський. І коли людина його типу хворіла на психозу голоду, то це свідчить про те, які підлі засоби уживає НКВД, щоб зламати дух тих, що мали мужність протівитися Москві.

Сердечне національне оточення урятувало його не лише фізично, а й відкрило йому шлях до морального піднесення на верхи національного героїства. Людина, що намагалась колись перш за все добути хліба та заспокоїти свій голод, спромоглась пізніше поставитися зневажливо до мук свого тіла, майже не помічати їх.

Остільки ж зневажливо ставився він і до найтяжчої праці. Він осяг того стану екстази, коли фізична перевтома не стримує вже чинности інтелекту, а навіть увільняє дух від немочі тіла. Але коли він був аскетом, то аскетизм цей був національним. Дух його шукав не замкнутися в собі, не відокремитися від світу, а злучитися органічно з животворним

національним живлом. Цим живлом були для нього ми, українські засланці, що його тут оточували.

Здається, ніхто так отверто не виявляв своєї люті пририрства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як він. Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хочби в умовах Соловків. Завжди працював на загальних важких фізичних роботах. Приходячи на працю, працював самотно, ні з ким не розмовляючи. Ніколи не цікавився нормою, працював до повного виснаження. Коли якось запитали його, чого він так запопадливо працює, він відповів: “З люті”. І це була щира правда.

Пригадую, як одного разу, зважаючи на те, що Ясновський систематично перевиконував норми, якийсь “воспитель” записав його, бородатого професора на “Красную доску”. Треба було його бачити, коли він побачив своє ім'я на цій скрижалі “чести, доблести і героїства”. Він зблід, затрясся цілим тілом і прожогом кинувся до тої скрижалі та одним махом витер своє прізвище. — “Хто це написав? Я вам посіпаки, блюдолизи, калошоподавателі мерзенні, напишу!” — лементував професор і подався до кімнати “воспитателя”. Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Раптом підіймався, діставав грубий зошит і писав. Усе написане на острові стосувалося тільки проблем буття української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії. У своїх писаннях був переконаним ворогом усього, що наближалось до марксизму, большевизму чи москофільства. Це був давній і нестримний ворог всього, де відчувалось, хочби в найменшій мірі слово “Москва”. Він заявляв отверто, що мав нещастя належати до найжалюгіднійшої у світі комуністичної партії і вважає це за свій великий злочин.

Звичайно по кожнім з своїх протимосковських ексцесів Ясновський зникав з обрїю на один-два місяці, щоб відвіда-

ти найтемніший і найважчий підвал під "Білим Домом", управою Соловецького острова. Проте, ні голод, ні підвали, ні вправність соловецьких жилоправів не могли зламати духу людини, яка вважала себе за того, що завинив перед своєю нацією. Він щиро спокутував свій гріх, підносячи голос за розпятий нарід і в обороні України.

Періоди замислення й праці чергувалися у нього з розмовами, де він палко промовляв, а ми слухали захоплено, ставлячи часом ті чи інші запитання, коли не все було комусь зрозуміло. Видно було, що все те, що він казав нам, було вислідом глибокого намислення і впертої праці думки, тим тяжчої до оформлення, що професор не міг мати на засланню ніяких наукових джерел, з яких міг би черпати якісь тези, чи перевірювати свої висновки. Він їх перевірював в деякій мірі на нас, в розмовах з нами на основі того вражіння, яке робило на нас сказане ним. Це не були звичайно якісь курси, тим більше, що й склад аудиторії почасти мінявся. Доводилося вертатися до тих самих пекучих питань і можна було переконатися, що професор передумував їх на самоті, поглиблював питання і знаходив пізніше висчерпуючу відповідь на те, на що нам раніше не міг відповісти на наше цілковите вдоволення.

Майже цілковита неможливість втікати з острова мала принаймні той добрий бік, що сторожа давала нам відносний спокій, а політичними поглядами "злочинців", оскільки їх не виявлялося цілком отверто, влада цікавилася дуже мало. Отже ми мали можливість слухати без перешкод професора, зимою навколо печі під скавуління сніговії чи в мовчазності снігових мас, а літом в моторошній прозорості вечірнього світла без тіней, десь під мурами чи соснами, щоб було на що опертися сидючи.

Від філософії історії переходив до пекучих питань сучасности з обсягу національної ідеології, світогляду й психології. В розмовах устійнювалось непорушні тези й засади, що могли бути кожному українцеві дороговказами в його

го житті й чинності. По мертвій схолястиці марсистівського матеріалізму в його вульгарно - утилітарнім московським товмаченні видавалось нам те, що виголошував професор справжнім пророцьким откровенням принесеним просто з чудодійної крениці національного живла. А разом з тим сказане ним було таким природним і зрозумілим для нас, ніби воно завжди існувало в нашій душі і було лише винесено його словами на поверхню нашої свідомости.

Уважне дослідження української історії, казав професор, допровадило його до переконання, що відносини поміж Україною та Московщиною лишались від віків в засаді незмінними, в них не було ніякого органічного розвитку, ніякої обопільности, бо Московщина була завжди державою без нації; відносини між ними залежали від третіх, зовнішніх історичних чинників, татарської орди, Туреччини, Польщі, Швеції, Німеччини, Австрії та інших сусідів. Він переконався, що властивий зміст української історії, її історичне завдання було боронитися й боронити тим самим автоматично захід і південь від Московщини, яка не мала в собі ніколи ніяких творчих першнів.

Я зрозумів психічний стан професора і глибоко співчував йому, я зрозумів, чому він ставився так зневажливо до тяжких умовин фізичного існування на Соловках, а властиво й не помічав їх. Вони були нічим в порівнанні до творчих мук його духу, його напруженого гарячкового шукання національної правди.

Він носив в собі великий скарб свого нового пізнання. Але воно набувало справжньої вартости лише остільки, оскільки робилесь загальним майном української спільноти, й через неї цілого культурного світу. Ходило не лише о те, щоб це пізнання мати, а й головно о те, щоб його поширити, переконати інших відносно його нехибности.

— Брехня, якій вірять, казав гірко професор, має більшу силу ніж правда, якій не ймуть віри. А яку силу мала брехня московсько - большевицької пропаганди, підтриманої

безмірними грошовими засобами витиснутими з самих же обдурених, знав він самий краще інших, бо щоб від неї визволитися, мусів дістатися аж до соловещької в'язниці.

Він напружував всі сили свого могутнього інтелекту, щоб в глибині свого пізнання знайти й найкращий, найбільш переконливий його вислів, щоб витворити, як він казав, магичну формулу, той чудодійний «сезам», який відкрив би очі кожному українцеві на справжнє ество Москви, робив би його носієм національної правди в цілм світі.

— Спочатку була нація, твердив він, її ж ворогом є від віків Московщина. Оскільки нація є основою розвитку людства, первнем добра, культури й кожного справжнього поступу, є її протилежність Московщина джерелом кожного лиха. Верхом його був, на його думку, большевизм, остання фаза в розвитку відвічного московського хижачтва, що провадила його нехибно до зударення з цілим культурним людством, яке професор намагався озброїти новою національною філософією. Приклади її справді революційної сили в ділянках ріжних суспільних наук викликали наш подив і захоплення, а разом з тим і страх, що цей скарб нового пізнання, який мусить належати цілій нашій нації і цілому світу, ризикує загинути в снігах і кригах цієї північної в'язниці.

Кожний з нас набував особливу вартість в своїй власній свідомості, як носій нової правди, що була, як ми вірили, в стані причинитися до визволення України поширившись в цілм світі та зруйнувати назавжди советську в'язницю народів. Професор бачив і розумів зміну, яка відбувалася в душі кожного з нас, і намагався зміцнити і викінчити її.

Він казав: Визволення мусить початися з власного духу кожного з нас і цілої національної спільноти, бо вільного духу не скути в кайдани, співається в однім нашім гимні. Треба замкнути дух свій для отрути ворогів і відкрити серце своє для всіх близьких і далеких, що належать до нашої національної спільноти. Нашим болем покутуємо ми національні гріхи наших предків і наші власні, але чинна покута

є основою наших нащадків, злагіднюймо ж втіхою цієї свідомості біль давньої і сучасної вини. Смерть є кінцем життя лише тоді, коли воно було нечинним. Нація ж живе доти, доки знаходяться між її дітьми готові вмерти за неї.

Хто спроможеться стати понад власним болем, той стане понад владою своїх гнобителів, буде мати погорду до них за завданий йому біль і знати, що їх підлота є початком їх кари. Бути кращим ніж вони, значить бути іншим, бо вони зійшли на ступінь нижчий того, на якому стоїть найнижча людина, бути іншим, значить боронити своє власне окреме національне ество. Велич болю й свідомість власної сили витерпіти його є втіхою катованого. З болю виникли більші чини ніж з втіхи, і вони не пішли на марне, запевняв нас професор.

Але ми знали так же добре, як і він, що й найвища вартість людини не боронила її від повільного чи раптового знищення приготованого їй московськими катями. Ідеї спалених публично в середні віки разом з ними не загинули, але ми хотіли як найскоршого і як найширшого розповсюдження та здійснення нашої національної ідеї. Жаден з нас не міг би відтворити в цілім обсязі того, що мислив і казав нам професор, тому ми просили його зосередити головні висновки його національної філософії, в короткій праці, що як сочівка мала б скупити в собі проміння національної правди і запалити дух кожного українця, що був гідний цього гордого імені. Не пригадую собі, хто саме з нас запропонував перший назвати його твір «Соловецьким Заповітом», але цей титул залишився при нім. Він зробився нашим спільним національним скарбом, тим справжнім скарбом, який треба було не ховати, а поширяти серед українців і в усі кінці світа.

З цього переконання повстало рішення зробити все, щоб «Соловецький Заповіт» дістався до українців поза межами не лише проклятого місця його народження, а й московської влади взагалі. Про те, щоб набути більшу кількість примірників твору, якому ми надавали таке магічне значіння, не мо-



гло звичайно бути й мови, навіть поминаючи догляд советської влади за нами. Ми не мали навіть звичайної кальки. Її було заступлено папером зачерненим пильно з одного боку графітом кількох м'яких олівців, які ми постачали з самовідданою готовістю, також як і потрібний папір. Було рішено, що професор напише свій «Заповіт» в трьох примірниках. Ми всі жили ним, намагаючись улекшити його автору працю всім, чим було можна. Він працював гарячково й майже не спав, але не хотів, щоб хтось помагав йому виконувати його «норму» тяжкої фізичної праці.

З наближенням її закінчення виник і плян її винесення у вільний світ. Прийшла знов зима, а з нею й посилена вирубка дерева та приготування його до весняного сплаву. З цих робіт втікала що зими якась кількість робітників на Україну і виїжджало до Фінляндії. Виявили намір втікати деякі й цього разу. З них було вибрано двох палких учнів професора і довірено кожному з них по одному примірнику «Соловцького Заповіту», на випадок, коли б один з них загинув, з дорученням передати цей національний скарб українцям у Фінляндії і просити їх видрукувати та поширити його.

Втечу цих вибранців було приготовано особливо вільно. Було зібрано поважну, як на соловецькі відносини, суму, щоб підплатити в разі потреби сторожу та дістати поміч від відомих нам певніших кемських селян. Втеча мала відбутись на лещетах, які треба було купити або вкрасти й заховати до сприятливої погоди. Такою уважалось сніговію, що негайно покрила б всі сліди по втікачах та унеможливила б погоню за ними навіть і з стежними псами. Така сніговія несла звичайно з собою небезпеки й для самих втікачів, але від снігу та зимна можна було знайти захист в лісі, від сторожі ж не можна було ніде заховатися. Втеча до Фінляндії була тяжчою ніж на Україну і в тім відношенні, що селяни біля фінляндського кордону діставали значну грошову нагороду за зловлення кожного втікача, а самий кордон було щільно обсаджено советською сторожею. Числити на можливість

пересмикнутися доводилось хіба в ночі. До того ж треба було брати під увагу й наставлення фінляндської влади, що не виявляла часом великого довіря до втікачів з огляду на те, що НКВД пересував до Фінляндії, під виглядом втікачів, численних большевицьких агентів. Цим досягалось подвійну мету, компромітувати справжніх втікачів і посилювати большевицьку акцію у Фінляндії.

Отже надмірних надій ми на наших висланців не покладали. В кожному разі мали ми принаймні велике здовolenня від свідомости виконаного обов'язку, коли з суходолу прийшла вістка, що втеча відбулась та що втікачів не було зловлено.

— Тим часом і наше тяжке життя котилось своїм утертим шляхом. Ми вивчили «Соловецький Заповіт» майже напам'ять, деякі відписували собі витяги з нього, не передчуваючи, як вони будуть нам потрібні. На Соловки готувались події, що не лишилися без впливу й на життя кожного з нас.

Невідомо, з яких саме причин, рішив Кремль зробити Соловкам “ласку”. Припущень, що до причин цього було кілька: Команда заявляла, що це наслідок значного перевиконання плану цієї зими, деякі оптимісти хотіли бачити в цім взагалі новий вітер від Кремля, інші знова твердили, що Соловки мають відвідати чужинецькі журналісти, та що уряд намагається витворити для цих відвідин кращий настрій на острові. В кожному разі багатьом з заточенців було скорочено несподівано реченці заслання, що мало спричинити “увільнення” деяких з них. Між ними був і протесор, що виконував завжди свої норми.

Але він лишився й тут вірним собі. На повідомлення про його “звільнення” відповів він своїм славетним листом Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала ціла українська кольонія Соловків. Через “третю частину” (догляд) лист мав потрапити до рук адресата. Лист був короткий, але вбивчий, акт оскарження складений українською нацією в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Ясно-

ський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з в'язниці аж доти, доки на Україні пануватимуть москвини.

Коли ми висловлювали професорові наші побажання відносно можливих наслідків його листа, він лише лагідно посміхався до нас і відповідав, ніби вибачаючись, я не хочу ніякої ласки з московських рук, а слово й чин не повинні йти ріжними шляхами. Неволя під владою Москви всюди однакова, йому тут з ними так же добре, як і бути "спецпоселенцем" десь на Сибіру чи в Карелії. Хто ж видобудеться з Соловків, най несе наш "Заповіт" на Україну. Коли він казав це, здавалось, що його обличчя було осяяне внутрішнім світлом його духу.

Може він і не хотів полишити нас, як і ми, зрісшись з ним духово, тішились, що він залишиться з нами, але недовго. Хоч він не скаржився ніколи на своє здоров'я, але тяжкої фізичної праці разом з такою інтенсивною чинністю інтелекту не могла б витримати й міцніша людина. Він схуд, його очі світилися гарячково на зарослім бородою обличчі, він жив, здавалось, більш духом і нервами ніж чимсь іншим. Траплялось, що промовляючи палко він раптом замовкав хапаючись мимоволі за груди, але на наші принагідні запитання, відповідав, що то нічого та що все минеться.

Але серце очевидно не витримувало. І коли вартові прийшли одного ранку забрати його до ізолятору відсиджувати кару за лист до Сталіна, який спричинив йому продовження заслання на дальші п'ять років, вони намагались даремно збудити його. Його пальці стискали ще олівець, бо він писав часом в ночі, коли не міг спати. Ми врятували його сшиток з останнім недокінченим реченням.

Що ми втратили з ним, відчули й зрозуміли ми кладучи його до могили, яку ми вирубали в замерзлій землі. Ми були як малі діти, що втратили батька, і здригались перед темрявою, що наступала на нас. Але ми й відганяли її мрією про те, що його оледенілі кості будуть колись перенесені до українського Пантеону...

Сломин Рогатого відбився так яскраво в уяві слухачів, що Мелася не витримала й сховавши обличчя на плечі Носенка зайшлася плачем. Були зворушені й інші, деякі жінки витирали сльози.

Поза цим ласкавим блакитно - зеленим морем, що виблискувало перед ними під промінням похиленого над обрієм сонця і пестило їх легким свіжим подихом, повстав в їх уяві зимний простір північного моря без барв і життя, похмурі пласкі береги острова і сірі мури московської в'язниці на нім. І вони відчули, що образ поневоленої батьківщини та її увязнених синів перебуватиме всюди з ними і їх дітьми, буде кликати їх всюди до боротьби з гнобителями аж до остаточного визволення нації.

Наступного дня причалив пароплав, який мав перевести їх на той бік Океану. В портовій каплиці звінчав автокефальний священник Носенка з Меласею і дві інші пари. А коли сонце піднеслось знов над Генуею, стояли Марко з Христею поруч з іншими, що з властивим італійцям темпераментом виявляли свої чуття до відпливаючих то вимахуючи хустками, то притискаючи їх до очей.

Христя стримувала сльози, що загрожували заслонити їй на хвилину корабель, який прямував повільно до виходу з порту поміж іншими суднами. Помітивши її зворушення Марко пригорнув її до себе кажучи: Не сумуй, Христе, вони вернуться, коли прийде для всіх нас кращий час. Перший розділ нашого спільного життя кінчився. По обіді ми виїждимо до Риму.

\* КІНЕЦЬ \*

# В И Д А Н Н Я

## «ПРОМІНЬ»

Мотря — Б. Лепкий т. I. (в пів полот. оправі)	\$ 6.00
Мотря — Б. Лепкий т. II. (в пів полот. оправі)	5.50
Мотря — Б. Лепкий т. I-II (в полот. оправі)	12.00
Не Вбивай — Б. Лепкий (в друці)	
Історія України — М. Аркас, зшиток I.	2.00
Історія України — М. Аркас, зшиток II.	2.00
Історія України — М. Аркас, зшиток III.	2.00
Історія України — М. Аркас, зшиток IV.	2.00
Історія України — М. Аркас, зшиток V. (в друці).	
Українська Муза — поезії, зшиток 1.	1.50
Українська Муза — поезії, зшиток 2.	1.50
Українське Весілля — СМан (сценічна)	1.00
Ліричні Твори — А. Ліхнякевич (піс. з нотами)	3.00
Огонь Умер за Е. Д'Ервілі — Орловський	0.30
Дабні люди і звірі за Е. Д'Е. — Орловський	0.30
Козацька Дитина — М. Тумрій	0.30
Сім літ визвольних змагань — М. Віра	1.25
В обіймах давуна — Г. Вузол	2.50
Шовкова Рукавичка — М. Цуканова	\$ 0.80

“Promiñ”

Buenos Aires.